

TPEdigitaal Jaargang 15 nr. 2
December 2021

**Slavernij, arbeidsmigratie en
corona**

Sneller uit de WW? De uitstroom van Oost-Europese arbeidsmigranten vergeleken met Nederlandse werklozen	1
<i>Anita Strockmeijer, Paul de Beer en Jaco Dagevos</i>	
De lockdown, toeristische sector en corona-sterfte in 2020 bepalend voor de bbp-krimp van EU-landen	22
<i>Wimar Bolhuis</i>	
Over de Betekenis van Pierson in de Geschiedenis van de Economische Discipline	42
<i>Marcel Boumans</i>	
Hoe vertrouwen in politiek en maatschappij doorwerkt in vertrouwen in pensioeninstuties	53
<i>Harry van Dalen en Kène Henkens</i>	

TPEdigitaal is een uitgave van de Stichting TPEdigitaal te Amsterdam.
ISSN: 1875-8797

Colofon

Het tijdschrift TPEdigitaal verschijnt vier maal per jaar en wordt uitgegeven door de onafhankelijke stichting TPEdigitaal te Amsterdam onder ISSN 1875-8797.

Redactie

drs. C. Biesenbeek

dr. K. Bruns

drs. A.R.B.J. Houkes-Hommes

dr. G.W. Meijerink

dr. J.M. Pomp

drs. P.R. Teule

dr. L.A.W. Tieben

Redactieadres

[redactie/tpedigitaal.nl](mailto:redactie@tpedigitaal.nl))

Wetenschappelijke adviesraad

prof. dr. C.L.J. Caminada

prof. dr. H.P. van Dalen

prof. dr. P.W.C. Koning

prof. dr. C.C. Koopmans

prof. dr. H. Vollebergh

prof. dr. B. ter Weel

Bureauredactie

J.L. Verbruggen

Onderhoud website

R. Nieuwenhuizen

Foto website

Shutterstock.com. / superjoseph

Uitgever

Stichting TPEdigitaal

p/a Plantage Badlaan 1-B

1018 TE Amsterdam

Sneller uit de WW? De uitstroom van Oost-Europese arbeidsmigranten vergeleken met Nederlandse werklozen

Anita Strockmeijer, Paul de Beer en Jaco Dagevos

De laatste tijd zijn er in de media berichten verschenen over onrechtmatig WW-gebruik door Poolse arbeidsmigranten. In dit artikel staat de uitstroom uit de WW van deze groep migranten centraal. Met duuranalyses onderzoeken we op basis van registratiedata de factoren die bijdragen aan verschillen in verblijfsduur in de WW tussen groepen en de reden van uitstroom uit de WW. De resultaten laten zien dat de achtergrondkenmerken van Oost-Europese arbeidsmigranten, het gaat vaak om jongeren, ze hebben een korter arbeidsverleden en daarmee een korter uitkeringsrecht, eraan bijdragen dat zij sneller uit de uitkering stromen. Binnen de maximale duur van de uitkering vinden Oost-Europese arbeidsmigranten – gecorrigeerd voor achtergrondkenmerken – net als alle andere migrantengroepen minder vaak een nieuwe baan dan Nederlandse werklozen..

1 Inleiding

Er is beroering over het gebruik van de werkloosheidsuitkeringen (WW) door Poolse arbeidsmigranten in Nederland. Polen zouden een WW-uitkering aanvragen hoewel de werkgever nog werk heeft, malafide tussenpersonen maskeren dat er Polen zijn die met een WW-uitkering in hun herkomstland verblijven (Kamerstukken, 2018a), en zij zouden in groten getale hun uitkering exporteren (Kamerstukken, 2019). Er zou sprake zijn van strategisch gedrag om zolang mogelijk een WW-uitkering te ontvangen. In de media wordt gesproken over grootschalige fraude, maar de omvang is onbekend.

Feit is dat het aantal arbeidsmigranten uit Oost-Europa dat een beroep doet op een WW-uitkering, de laatste decennia is toegenomen. In 2007 deden zo'n 5 duizend Oost-Europeanen beroep op een WW-uitkering (Kamerstukken, 2013), hun aantal steeg tot 16,5 duizend in 2016 (CBS, 2018). De toename hangt samen met de grotere aantallen arbeidsmigranten uit Oost-Europa die na de oostelijke uitbreiding van de Europese Unie in Nederland zijn komen werken.¹ Voordat de grens voor werknemers uit oostelijke lidstaten open ging, werkten bijna 100 duizend Oost-Europeanen in Nederland. Tien jaar later is hun aantal verdriedvoudigd, en zij vervullen inmiddels bijna een op de twintig banen in Nederland (Heyma,

¹ Werknemers uit Polen, Hongarije, Estland, Letland, Litouwen, Slowakije, de Tsjechische Republiek, Slovenië kregen sinds de toetreding tot de Europese Unie in 2004 vanaf april 2007 vrij toegang tot de Nederlandse arbeidsmarkt. Voor Bulgarije en Roemenië geldt het vrije werknemersverkeer sinds januari 2014; 7 jaar na toetreding tot de Europese Unie. Het is exclusief Kroatië, dat ten tijde van de analyses nog restricties had in het vrij verkeer van werknemers (Kamerstukken, 2018b).

Bisschop en Biesenbeek, 2018). Hun instroom in de WW-uitkering is als gevolg van hun kwetsbare arbeidsmarktpositie, zoals het feit dat ze voornamelijk op tijdelijke contracten werken en in seizoensgebonden sectoren, hoger dan onder autochtone Nederlandse werknemers, zo blijkt uit een eerdere studie van de auteurs in dit tijdschrift (Strockmeijer, De Beer en Dagevos, 2018).

Het beroep op de sociale zekerheid wordt niet alleen bepaald door de instroom in de WW maar ook door de duur dat men een WW-uitkering ontvangt. Er is nog weinig bekend over de duur van het verblijf in de WW en de reden van uitstroom. In dit artikel gaan we op deze aspecten dieper in. We onderzoeken niet in welke mate er sprake is van oneigenlijk uitkeringsgebruik, maar op basis van registratiedata kunnen we wel analyseren of migranten langer in de WW-uitkering blijven dan Nederlandse uitkeringsgerechtigden en of de uitstroomredenen verschillen. We analyseren twee zaken: de factoren die bijdragen aan verschillen in verblijfsduur in de WW tussen groepen en de formele reden van uitstroom uit de WW. De vraag die in dit artikel centraal staat luidt: *In hoeverre verschillen de duur van de WW-uitkering en de reden van uitstroom tussen Oost-Europeanen en autochtone Nederlandse uitkeringsgerechtigden en door welke factoren worden deze verschillen verklaard?*

2 De baanzoektheorie en verblijfsduur in de WW

De Nederlandse werkloosheidwet (WW) heeft een tweeledige doelstelling (SZW, 2016): werkloze werknemers beschermen tegen de financiële gevolgen van werkloosheid en hen stimuleren het werk te hervatten. Werkhervatting is het sluitstuk van het zoekproces dat werkzoekende (aanbod) en werkgever (vraag) bij elkaar brengt. Volgens de economische baanzoektheorie ('job search theory') accepteert een werkloze werkzoekende niet elke baan die zich aandient. De werkzoekende maakt een afweging tussen de baten en kosten van verder zoeken (Mortensen, 1977). Het laagst mogelijke loon waarvoor een individu bereid is een baan te accepteren wordt het reserveringsloon genoemd (Brown en Taylor, 2011; Kiefer en Neumann, 1979; Mortensen, 1977). Is een loonaanbod lager dan het reserveringsloon, dan wordt de zoektocht voortgezet totdat de werkzoekende een baan vindt waarvan het loon minimaal gelijk is aan het reserveringsloon.

Uit het zoekmodel volgt dat er een relatie is tussen de hoogte van het reserveringsloon en de hoogte van de werkloosheidsuitkering. *Ceteris paribus* geldt: 'the larger the latter, the larger the former' (McFadyen en Thomas, 1997 p. 1463). Hoe hoger de werkloosheidsuitkering, hoe kleiner het inkomen dat men misloopt door langer te zoeken en dus hoe lager de opportunity costs. Het gevolg is dat een hogere werkloosheidsuitkering leidt tot een langere werkloosheidsduur (Van den Berg, 1990; Blau en Robins, 1986; Brown en Taylor, 2011; Mortensen, 1977).

In dit economische zoekmodel is het zoekgedrag van een werkloze afhankelijk van weloverwogen keuzes van het individu, die verondersteld wordt op rationele wijze zijn of haar eigenbelang na te jagen. Verzekering van het risico van werkloosheid leidt er dan toe dat het

risico op het voortduren van werkloosheid groter wordt ('moral hazard') (Vandenbroucke en Luigjes, 2015). In het model wordt evenwel verondersteld dat er geen voorwaarden aan het ontvangen van een werkloosheidsuitkering zijn verbonden, behalve het feit dat men geen werk heeft. In werkelijkheid worden er altijd eisen gesteld aan een uitkering, zoals de plicht om actief te zoeken en een 'passende' baan te aanvaarden, op straffe van een sanctie. Hiermee beperkt de overheid het risico van langdurige werkloosheid en ongewenst hoge socialezekerheidsuitgaven. Motieven om (toch) niet aan de uitkeringsverplichtingen te voldoen, kunnen in het economische zoekmodel zijn gelegen in gebrekkige naleving van die verplichtingen, waardoor misbruik maken van de sociale zekerheid toch loont (Yaniv, 1986). Handhavingsonderzoek in het domein van de werkloosheidswet laat zien dat de belangrijkste reden om te frauderen geldelijk gewin is (Brummelkamp, Kerckhaert, en Engelen, 2010).

In het zoekmodel wordt verondersteld dat de stroom van banen die zich aandienen en het bijbehorende loon constant zijn over de tijd. Echter, uit ander onderzoek is bekend dat een lange zoekperiode op zichzelf ook nadelige gevolgen kan hebben (Van den Berg, 1990; Groot et al., 2008). Het 'scarring model' (McFadyen en Thomas, 1997) en de hysteresetheorie (Keuzenkamp, Ploeg en Kapteyn, 1989) voorspellen dat de kans op het vinden van een baan kleiner wordt, naarmate men langer werkloos is. Volgens de hysteresetheorie daalt de arbeidsproductiviteit naarmate men langer werkloos is, doordat een deel van de kennis en ervaring verloren gaat. De kans op een geschikte baan neemt hierdoor af met de duur van de werkloosheid. Volgens het 'scarring model' kunnen langdurig werklozen gestigmatiseerd worden. Langdurige werkloosheid als zodanig is voor de werkgever een signaal dat de werkzoekende niet de juiste kwaliteiten of mentaliteit bezit en daarom een reden om een kandidaat niet aan te nemen. Werkloosheidsduur en de kans op werkherhervatting zijn dan negatief gecorreleerd.

Factoren die doen verwachten dat Oost-Europese uitkeringsgerechtigden sneller uit de uitkering stromen dan Nederlanders, zijn de hoogte van de WW-uitkering en de maximale duur van het uitkeringsrecht. Doordat de hoogte van de WW-uitkering is gerelateerd aan het voormalige loon en doordat het gemiddelde loon van Oost-Europeanen veel lager is dan van Nederlanders, is ook het gemiddelde uitkeringsniveau lager en verwachten we dat Oost-Europeanen een lager reserveringsloon hebben. Op grond hiervan valt te verwachten dat zij eerder uit de WW stromen vanwege werkherhervatting. Hier komt bij dat veel Oost-Europese migranten starter zijn op de Nederlandse arbeidsmarkt (Strockmeijer, De Beer en Dagevos, 2017), wat een korter maximaal uitkeringsrecht met zich meebrengt. Ook dat is een stimulans voor hen om eerder een baan te accepteren, vooral als het moment nadert waarop de uitkering eindigt.

Er zijn echter ook factoren die de werkherhervatting van Oost-Europese migranten kunnen belemmeren: de sociaaleconomische positie, menselijk en sociaal kapitaal en discriminatie op de arbeidsmarkt. Zoals al opgemerkt hebben Oost-Europese arbeidsmigranten een relatief zwakke arbeidsmarktpositie (Strockmeijer et al., 2017). Een karakteristiek kenmerk van hun arbeidsmarktpositie is de grote rol van intermediairs, zoals uitzendbureaus, die zich

richten op lager betaald werk. Hierdoor is in het algemeen het aanbod van banen waarvoor zij in aanmerking komen waarschijnlijk kleiner dan van Nederlanders - ze hebben minder te kiezen - dan wel het loon dat zij kunnen verdienen lager is. Andere factoren die in het nadeel kunnen zijn van Oost-Europese migranten voor de Nederlandse arbeidsmarkt, zijn minder functioneel menselijk en sociaal kapitaal, zoals een slechte beheersing van de Nederlandse taal, onbekendheid met de meest geschikte wijze om werk te zoeken en het ontbreken van een breed netwerk dat toeleidt naar vacatures (Huijnk et al., 2014; Seibelen Van Tubergen, 2013). Discriminatie door de werkgever kan ook een factor zijn waardoor migranten nadeel ondervinden bij het vinden van werk (Andriessen et al., 2012; Auer et al., 2016). Tegelijkertijd is de beeldvorming van Oost-Europese arbeidsmigranten in het algemeen en Poolse arbeidsmigranten in het bijzonder bij werkgevers relatief gunstig, aangezien zij veelal worden gezien als gemotiveerde hardwerkende werknemers die elk soort werk willen doen en nooit ziek zijn (Dagevos, 2011).

Hoewel we op grond van de economische zoektheorie dus verwachten dat Oost-Europese migranten eerder dankzij werkhervatting uit de WW-uitkering zullen stromen dan Nederlanders, zijn er andere factoren die deze verwachting nuanceren. Dit is reden om geen hypotheses te formuleren over de verschillen tussen Oost-Europeanen en Nederlanders, maar onze empirische analyses te zien als een exploratief onderzoek waarmee we meer inzicht hopen te krijgen in het belang van verschillende factoren.

3 Data en onderzoeksmethode

Data. Voor beantwoording van de onderzoeksvraag maken we gebruik van administratieve microdata van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) betreffende de werkloosheids-uitkeringen. Voor de analyses kijken we naar werknemers die in het kalenderjaar 2016 instroomden in de WW met een startdatum van de uitkering tussen 1 januari 2016 en 31 december 2016.² We volgen deze WW-uitkeringsgerechtigden tot eind december 2018. Sommige uitkeringen hebben een aanvang in januari 2016 en kunnen we drie jaar volgen, terwijl uitkeringen die starten in december 2016 voor een periode van twee jaar kunnen volgen.

Uitkeringsduur en uitstroomredenen. In dit artikel staat centraal de duur van de WW na start van de uitkering en de reden van uitstroom uit de WW-uitkering. De uitkeringsduur

² Invoering van de Wet werk en zekerheid (Wwz) per 1 juli 2015 zorgde voor een verhoging van het aantal lopende uitkeringen en verlaging van het aantal beëindigde uitkeringen (Berendsen en Akkerman, 2016). Met de Wwz wordt een WW-uitkering pas formeel beëindigd wanneer vaststaat dat er twee maanden lang sprake is geweest van voldoende inkomsten. WW-uitkeringen lopen dus langer door. Daarnaast behouden mensen die tegen lager loon gaan werken vaak nog een kleine WW-uitkering. Vóór de invoering van de Wwz zou een deel van die uitkeringen op basis van de toen geldende urensystematiek beëindigd zijn. Dit verhoogt het aantal lopende uitkeringen en verlaagt tegelijkertijd het aantal beëindigde uitkeringen. Deze trendbreuk in registratiedata maakte dat we kalenderjaar 2016 als instroomjaar namen.

van de WW-uitkering is het aantal dagen tussen de eerste werkloosheidsdag en de dag waarop de uitkeringsverhouding daadwerkelijk is beëindigd.³

De redenen dat een uitkering stopt zijn divers. In dit artikel onderscheiden we de volgende uitstroomredenen: werkhervatting, opgelegde maatregel, maximale WW-uitkeringsrecht en overige reden. Het gaat hier om uitstroomredenen zoals die in het WW-registratiebestand staan vermeld. Omdat op basis van de registraties de uitbetalingen worden gedaan, achten we deze geregistreerde uitstroomredenen betrouwbaar. Als in deze analyse het maximale WW-uitkeringsrecht later ligt dan 31 december 2018 en de uitkering is tussentijds niet om een andere reden beëindigd, is er sprake van een nog lopende WW-uitkering.

Er is sprake van de uitstroomreden werkhervatting als een nieuwe baan wordt gevonden binnen de periode van het WW-uitkeringsrecht. Van de mensen die het maximale WW-uitkeringsrecht bereiken, vindt ongeveer de helft binnen een half jaar alsnog werk (Zwinkels en Van Rijnsburger, 2010). Gegeven de hier gehanteerde definitie is dan geen sprake van werkhervatting.

Als een uitkeringsgerechtigde zich niet houdt aan de voorgeschreven verplichtingen, kan de uitkering worden stopgezet.⁴ Als in de registratiedata een uitkering werd beëindigd met de navolgende categorieën wordt dat beschouwd als een opgelegde maatregel: nul-uitkering als gevolg van maatregel van onbeperkte duur, niet beschikbaar voor arbeid, geen werkbriefje/inkomstenopgave ingeleverd, niet nakomen van verplichting tot informatieverstrekking, of frauduleus handelen.

De WW-uitkering wordt ook beëindigd als de uitkeringsgerechtigde de pensioengerechtigde leeftijd bereikt, overlijdt, of verhuist naar het buitenland. Bij ziekte stopt de WW-uitkering eveneens en wordt deze omgezet in een Ziektewetuitkering. Deze redenen van uitstroom uit de WW scharen we onder de categorie overige reden.

De duur van de Nederlandse werkloosheidsuitkering is beperkt. De uitkering stopt als de periode van het maximale WW-uitkeringsrecht is bereikt en er tussentijds geen sprake was van werkhervatting of een andere reden om de uitkering te beëindigen. Het maximale uitkeringsrecht is gerelateerd aan het arbeidsverleden van de werkloze werknemer. Om in aanmerking te komen voor een WW-uitkering moet in 36 weken voorafgaand aan de eerste dag van werkloosheid minimaal 26 weken zijn gewerkt. Een werkloze werknemer heeft dan recht op een WW-uitkering voor de duur van drie maanden. Een werknemer die voldoet aan de jarenis, in de afgelopen vijf jaar minstens vier jaar gewerkt, heeft recht op verlenging

³ WW-uitkeringen die zijn afgewezen, evenals nabetalen, zijn buiten beschouwing gelaten. Nul-uitkeringen zoals in verband met inkomstenverrekening, zijn in de analyse opgenomen als het gepaard ging met een reden van beëindiging van de uitkering.

⁴ Het opleggen van een maatregel is niet in alle gevallen een algehele blijvende maatregel, omdat een maatregel ook gedeeltelijk of tijdelijk kan worden opgelegd, of omdat de uitkeringsgerechtigde alsnog de gevraagde informatie aanlevert.

van de uitkeringsduur met een halve maand per gewerkte arbeidsjaar (voor 1 januari 2016 geldt een maand per gewerkte arbeidsjaar). Met de invoering van de Wwz wordt het maximale WW-uitkeringsrecht afgebouwd naar 24 maanden WW-uitkering.⁵

Duuranalyse. Met een duuranalyse ('survival analysis') onderzoeken we of de voltooide duur, dat is het aantal dagen vanaf de start van de WW-uitkering totdat deze om een bepaalde reden is beëindigd, verschilt tussen Oost-Europese uitkeringsgerechtigden, autochtone Nederlandse uitkeringsgerechtigden en uitkeringsgerechtigden met een andere herkomst. We analyseren de kans dat uitstroom ('hazard') op een bepaald moment plaatsvindt, gegeven dat deze nog niet eerder heeft plaatsgevonden. Dat wil zeggen, in de analyse wordt steeds de uitstroomkans geschat voor personen die zich op dat moment nog in de WW bevinden. Door een duuranalyse toe te passen worden niet alleen mensen meegenomen voor wie zich een gebeurtenis heeft voorgedaan, maar wordt ook rekening gehouden met de mensen die niet zijn uitgestroomd en nog een WW-uitkering ontvangen (gecensureerde waarnemingen).

In de empirische analyse onderzoeken we eerst de uitstroom uit de WW, waarbij we alle uitstroomredenen samen nemen. Dit levert informatie op over de uitstroomkans uit en de verblijfsduur in de WW-uitkering. Als onder controle van relevante factoren Oost-Europese arbeidsmigranten minder vaak uitstromen dan autochtone Nederlandse werklozen zou dit kunnen duiden op strategisch gedrag om zo lang mogelijk een WW-uitkering te ontvangen. Een dergelijke conclusie moet natuurlijk met enige voorzichtigheid worden getrokken. Analyses op de reden van uitstroom geven aanvullend inzicht in de verschillen tussen groepen. Zo analyseren we of er verschillen zijn in kansen op werkherleving en op het opleggen van een maatregel (wat duidt op minder actief arbeidsmarktgedrag). Omdat we de uitstroomredenen afzonderlijk analyseren passen we geen competing-risk analyse toe. Een aantal factoren uit de theorie van het zoekproces naar werk, zoals het reserveringsloon, moral hazard, menselijk en sociaal kapitaal, en discriminatie, zijn met registratiedata empirisch niet te onderzoeken omdat zij niet worden geregistreerd. We kunnen dus alleen onderzoeken of bepaalde (migranten)groepen uitkeringsgerechtigden, sneller uitstromen naar werk, vaker een maatregel opgelegd krijgen of het maximale uitkeringsrecht bereiken.

Verklarende en controle variabelen. Om in de analyses verschillende groepen migranten te kunnen onderscheiden, is de herkomst van in het buitenland geboren werknemers aan het WW-uitkeringsbestand gevoegd. In de analyses ligt de focus op Oost-Europese uitkeringsgerechtigden. Hun positie vergelijken we met die van autochtone Nederlandse uitkeringsgerechtigden; iemand die in Nederland is geboren en waarvan beide ouders in Nederland zijn geboren. Ook maken we een vergelijking met andere migrantengroepen; we

⁵ Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV) beoordeelt of een werkloze werknemer voor een WW-uitkering in aanmerking komt. Om ervoor te zorgen dat verschillen in socialezekerheidstelsel tussen landen niet belemmerend werken voor het vrij verkeer van werknemers, is een Europese verordening (nr. 883/2004) voor sociale zekerheid opgesteld. EU-burgers die in Nederland gewerkt hebben, maken dezelfde aanspraak op een WW-uitkering als Nederlandse werknemers. Voor de weken- en de jarenis komen zowel Nederlandse als buitenlandse (EU/EER) dienstverbanden in aanmerking.

onderscheiden uitkeringsgerechtigden met herkomst EU-rest (de EU-lidstaten die voor de uitbreiding in 2004 en 2007 al vrij verkeer van werknemers kenden, inclusief IJsland, Liechtenstein, Noorwegen (EER) en Zwitserland), overige westerse en niet-westerse migranten conform de herkomstindeling van het CBS. Werknemers met een Turkse en Marokkaanse migratieachtergrond, de grootste groep van (voormalige) arbeidsmigranten, worden apart onderscheiden.

Het maximale WW-uitkeringsrecht hangt sterk samen met de leeftijd van de werknemers omdat deze afhankelijk is van het arbeidsverleden. Oudere WW'ers hebben vaak een langer arbeidsverleden dan jongeren.⁶ Eenmaal werkloos, hebben oudere uitkeringsgerechtigden een kleinere kans op werkhervatting dan jongeren. De gemiddelde leeftijd van werknemers uit Oost-Europa is 33 jaar; acht jaar jonger dan de gemiddelde leeftijd van werknemers met een andere buitenlandse herkomst, die ligt rond de 41 jaar (Strockmeijer et al., 2017). We nemen de leeftijd van de uitkeringsgerechtigden in 2016. Om de mogelijkheid van een niet-lineair verband te onderzoeken, is leeftijd ingedeeld in vijf categorieën: jonger dan 24 jaar, 25-34 jaar, 35-44 jaar, 45-54 jaar en ouder dan 55 jaar.

Tevens zijn Oost-Europeanen veelal starter op de Nederlandse arbeidsmarkt (Strockmeijer et al., 2017). De jonge leeftijd en het korte arbeidsverleden, doet veronderstellen dat de Oost-Europese migrantengroep vaker een kort uitkeringsrecht heeft. Om hiervoor te corrigeren is het maximale uitkeringsrecht opgenomen in de analyse. Het maximale WW-uitkeringsrecht is bepaald aan de hand van de periode tussen de datum van de eerste werkloosheidsdag en de vermoedelijke einddatum van de uitkering wegens het bereiken van het maximale uitkeringsrecht. Het maximale WW-uitkeringsrecht in dagen is ingedeeld in drie klassen: 3 maanden, 4 tot 12 maanden en langer dan een jaar.

In het zoekproces naar werk speelt de hoogte van de WW-uitkering een rol; hoe hoger de WW-uitkering, hoe hoger het reserveringsloon, hoe langer het zoekproces en dus verblijfsduur in de uitkering. “De lonen van Oost-Europese arbeidsmigranten zijn in eigen land vaak een stuk lager, en zij kunnen er niet zo veel verdienen als in Nederland. Oost-Europese arbeidsmigranten hebben daarom een veel lager reserveringsloon en zijn eerder bereid om tegen een minimumloon te werken dan Nederlanders” (Berkhout, Bisschop en Volkerink, 2014: p. 27). Het analysebestand bevat geen gegevens over het reserveringsloon maar wel de grondslag voor de hoogte van de WW-uitkering.⁷ De grondslag is gebaseerd op het bruto dagloon in euro's en in vijf categorieën ingedeeld: minder dan € 85,-, tussen € 85,- en € 125,-, tussen € 126,- en € 200,- en ten slotte de klasse van meer dan € 200,-.

⁶ Daarnaast is het maximale WW-uitkeringsrecht rechtstreeks afhankelijk van de leeftijd: alle jaren vanaf het kalenderjaar waarin men 18 jaar werd tot en met 1997 tellen mee als fictief arbeidsverleden. Elk fictief jaar van het arbeidsverleden geeft recht op een maand extra uitkering. Het maakt niet uit of men echt gewerkt heeft in die periode. Na 1997 telt het feitelijke arbeidsverleden. Het totale arbeidsverleden is de som van het fictieve en feitelijke arbeidsverleden (De Vries, 2014).

⁷ De hoogte van de WW-uitkering is gebaseerd op de bruto dagloon. De WW-uitkering bedraagt 75 procent van het laatstverdiende loon gedurende de eerste twee maanden (tot een maximum van € 203,- per dag in 2016) en daarna 70 procent.

Langdurige werkloosheid zelf leidt tot een vermindering van kansen op de arbeidsmarkt (Groot et al., 2008). Langdurige werkloosheid geeft ook een grotere kans op het bereiken van het maximale uitkeringsrecht. Door het opnemen van een tijdafhankelijke variabele ('piecewise constant') wordt voor de verstreken werkloosheidsduur gecorrigeerd (Rutherford, Crowther en Lambert, 2015). De periodes van de duuraafhankelijke variabele zijn: 3 maanden, 4-6 maanden, 7-12 maanden, 13-18 maanden en 19-24 maanden. De referentie is de eerste werkloosheidsduur van 3 maanden.

In de verklarende analyses zijn verder sector, geslacht, huishouden, herleefd WW-recht en arbeidsongeschiktheid (AO)-verleden opgenomen als controlevariabelen. Oost-Europese arbeidsmigranten werken relatief vaak in Nederland via de bemiddeling van een uitzendbureau en uitzendkrachten stromen door hun veelal flexibele inzetbaarheid sneller uit naar werk. Mannen zijn vaker werkzaam in conjunctuurgevoelige sectoren (Merens en Van den Brakel, 2014) en Oost-Europese mannen zijn in deze sectoren oververtegenwoordigd. Oost-Europese arbeidsmigranten in Nederland zijn vaak alleenstaand, terwijl mensen die getrouwd zijn, structureel een betere fysieke, mentale en financiële positie hebben op diverse terreinen. De huishoudens zijn gecodeerd in vier categorieën: alleenstaand, alleenstaande ouder, samenwonend of gehuwd en leefvorm onbekend.⁸ De huishoudensvorm is op moment van instroom in de WW en wordt in de analyse als constant verondersteld. Een aantal van de WW-gerechtigden heeft voorafgaand aan de WW-uitkering een ziekte of arbeidsongeschiktheidsverleden. We verwachten dat werkzoekenden met een AO-verleden een langer zoekproces naar werk nodig hebben en langer in de uitkering verblijven, dan werkzoekenden zonder een AO-verleden.⁹ Tenslotte hebben enkele uitkeringsgerechtigden al eerder naar werk gezocht. Door bijvoorbeeld een tijdelijk verblijf in het buitenland of door een tijdelijke maatregel, was hun uitkering stopgezet en is het resterende uitkeringsrecht in 2016 geactiveerd.¹⁰ De (korte) resterende uitkeringsduur, doet ons verwachten dat ze nog een baanaanbod accepteren voor het bereiken van het maximale uitkeringsrecht.

4 Resultaten

Beschrijvende resultaten maximaal WW-uitkeringsrecht en duur WW. 386.468 werkloze werknemers ontvingen een WW-uitkering met een begindatum in 2016.¹¹ Daarvan zijn

⁸ Tot en met 2016 registreerde UWV de huishoudensvorm voor de Toeslagenwet.

⁹ Zij komen voorafgaand uit de Ziektewet (bijvoorbeeld zieke WW'ers) of zijn minder dan 35 procent arbeidsongeschikt en krijgen dan geen WIA-uitkering maar soms wel een aanvullende WW-uitkering. 4,0 procent van de uitkeringsgerechtigden met een WW-uitkering die startte in 2016, heeft een AO-verleden.

¹⁰ 0,7 procent van de uitkeringsgerechtigden met een WW-uitkering die startte in 2016, heeft een herleefd WW-recht.

¹¹ Het UWV Jaarverslag 2016 spreekt over 491 duizend WW-toekenningen; dat gaat uit van aantal rechten terwijl onze analyse uitgaat van aantal personen.

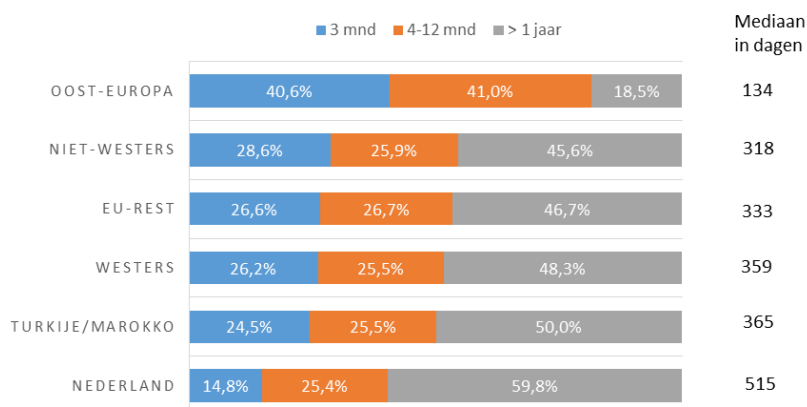
29.192 Oost-Europese arbeidsmigranten.¹² Zij vormen met een aandeel van 7,6 procent de grootste migrantengroep die in deze analyse wordt onderscheiden (tabel 1).

Tabel 1 Omvang en aandeel WW-uitkeringsgerechtigden naar herkomst, instroom 2016

Herkomst	Aantal (x 1.000)	Aandeel (in procenten)
Oost-Europa	29	7,6
Europa-rest	9	2,4
Westers	6	1,6
Niet-westers	26	6,8
Turkije/Marokko	12	3,1
Nederland	304	78,5
	386	100,0

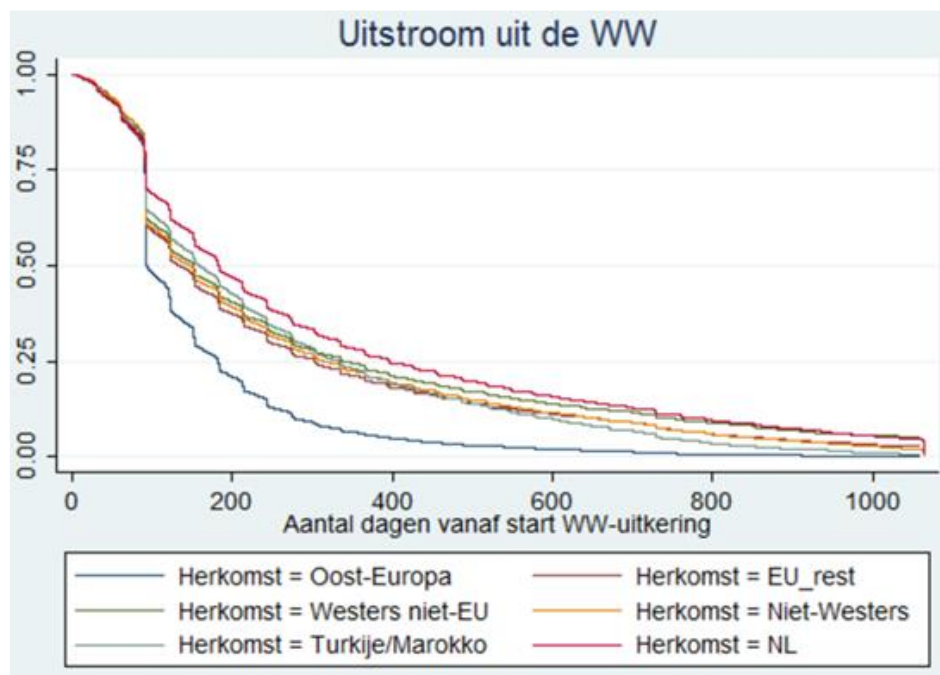
De periode dat een uitkeringsgerechtigde recht heeft op een werkloosheidsuitkering, is afhankelijk van het arbeidsverleden van de werknemer. Het zijn overwegend jonge Oost-Europese arbeidsmigranten die naar Nederland komen en hun kortere arbeidsverleden heeft zijn weerslag in een kortere maximale uitkeringsrecht. Het maximale WW-uitkeringsrecht van Oost-Europese uitkeringsgerechtigden is gemiddeld 7,5 maand (236 dagen), terwijl autochtone Nederlandse uitkeringsgerechtigden gemiddeld 1,5 jaar (543 dagen) recht hebben op een uitkering. De andere migrantengroepen nemen een tussenpositie in en hun gemiddelde uitkeringsrecht is 14 maanden (440 dagen) en wijkt onderling niet veel af.

¹² Uitkeringsgerechtigden kunnen hun WW-uitkering meenemen naar een ander lidstaat om daar voor een periode van drie maanden naar werk te zoeken. Het analysebestand bevat deze gegevens niet, maar uit andere bronnen weten we dat in 2016 vierduizend uitkeringsgerechtigden van deze mogelijkheid gebruikmaakten (UWV, 2017a; Wispelaere en Pacolet, 2017). Het aantal Polen dat een WW-uitkering ontving met een startdatum in 2016, bedroeg 24.600; in 2016 zijn 3.213 WW-uitkeringen naar Polen geëxporteerd. Ter vergelijking: 2.307 Duitsers hadden een WW-uitkering met een startdatum in 2016 en 126 uitkeringen zijn naar Duitsland geëxporteerd in 2016.

Figuur 1 Maximaal WW-uitkeringsrecht naar herkomst, instroom 2016

Als we het maximale uitkeringsrecht in dagen indelen naar de klassen 3 maanden, 4-12 maanden en langer dan 1 jaar, zien we wederom dat Oost-Europese uitkeringsgerechtigden oververtegenwoordigd zijn in de klasse met een kort recht. 40,6 procent van de Oost-Europese uitkeringsgerechtigden die in 2016 instroomden in de WW heeft recht op 3 maanden uitkering; 18,5 procent heeft recht op een uitkering van meer dan een jaar (figuur 1). Voor autochtone Nederlandse uitkeringsgerechtigden zien we een andere verdeling; van hen heeft 14,8 procent een uitkeringsrecht van 3 maanden en heeft meer dan de helft (59,8 procent) een uitkeringsrecht van meer dan een jaar.

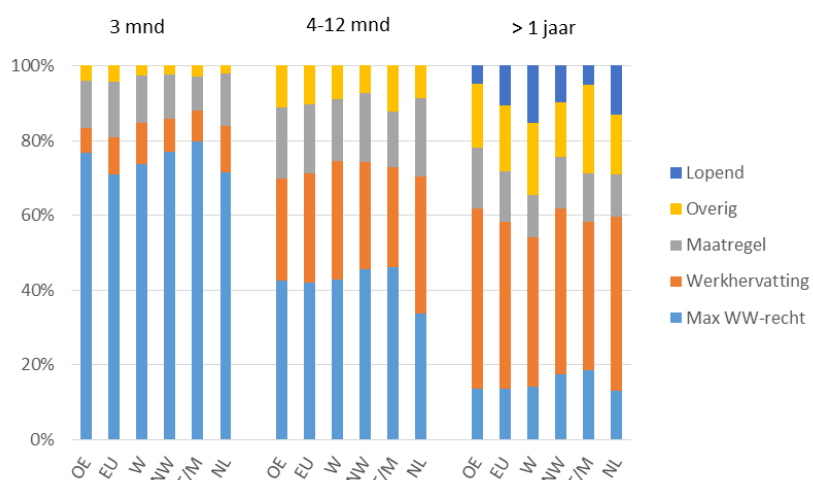
Het recht op een uitkering zegt iets over de *potentiële* maximumduur, niet iets over de *daadwerkelijke* duur van de uitkering. De daadwerkelijke duur in de WW maken we inzichtelijk door te kijken naar de uitstroom uit de WW in de tijd (figuur 2) - ongeacht de reden van uitstroom. De curve geeft weer de cumulatieve uitstroom op verschillende momenten. Bij de start heeft iedereen een WW-uitkering (100 procent). Bij drie maanden - wanneer de uitkering op basis van alleen de wekenseis bijna eindigt - ontvangt 74 procent van de Oost-Europese uitkeringsgerechtigden nog een uitkering; dit aandeel is onder autochtone Nederlandse uitkeringsgerechtigden 79 procent. Net na drie maanden is er een grote uitstroom uit de uitkering van Oost-Europese uitkeringsgerechtigden; de meerderheid is dan inmiddels uitgestroomd en 49 procent ontvangt nog een uitkering (dit komt overeen met de mediaan van de uitkeringsduur, die bij Oost-Europese arbeidsmigranten ligt bij 92 dagen). Het beeld van een grotere uitstroom onder Oost-Europese uitkeringsgerechtigden in vergelijking met andere migrantengroepen en autochtone Nederlandse uitkeringsgerechtigden, houdt aan over de tijd. Kortom, Oost-Europese uitkeringsgerechtigden hebben een korter uitkeringsrecht en een kortere voltooide uitkeringsduur en stromen sneller uit de uitkering.

Figuur 2 Uitstroomcurve uit de WW (Kaplan Meier), instroom WW 2016

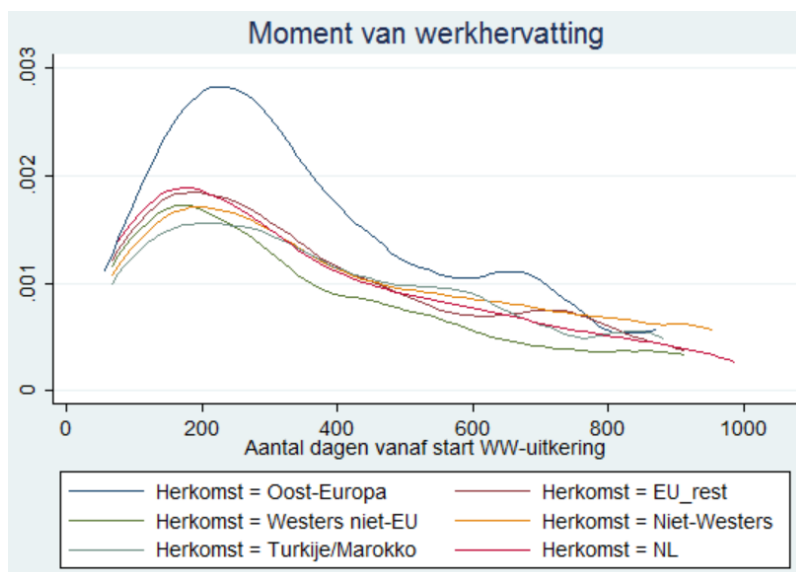
Beschrijvende resultaten uitstroomreden. Gemiddeld vond 22,5 procent van de Oost-Europese arbeidsmigranten binnen de uitkeringsperiode een nieuwe baan tegen 38,9 procent van de Nederlandse werknemers. Daarbij is geen onderscheid gemaakt naar het recht van een werknemer op een WW-uitkering. Als we de uitstroomredenen uitsplitsen naar klasse WW-uitkeringsrecht, blijken de verschillen minder af te wijken, zoals figuur 3 laat zien. De uitstroom naar een nieuwe baan is onder Oost-Europese uitkeringsgerechtigden binnen de klasse van 3 maanden maximaal WW-recht 7 procent en van autochtone Nederlandse uitkeringsgerechtigden 13 procent. In de klasse 4-12 maanden gaat het om respectievelijk 27 en 37 procent, en in de klasse van meer dan een jaar uitkeringsrecht vinden Oost-Europeanen iets vaker een nieuwe baan (48 versus 46 procent). Het aandeel dat uitstroomt uit de uitkering wegens een opgelegde maatregel verschilt nagenoeg niet tussen de klassen en tussen de groepen werknemers en ligt gemiddeld op 15 procent.¹³

¹³ De invoering van inkomstenverrekening als gevolg van Wwz laat een forse toename zien van de beëindigingsreden 'geen inkomstenformulier ingeleverd' van 3 procent in 2015 naar 12 procent in 2016. Dit blijkt uit de 'Kwantitatieve informatie 2016' van UWV (Berendsen en Akkerman, 2016; UWV, 2017). Om inkomstenverrekening mogelijk te maken, is de uitvoering van de WW veranderd. De werkloze krijgt zijn WW-uitkering pas betaald nadat hij of zij over de voorafgaande maand een inkomstenopgave heeft ingediend.

Figuur 3 Uitstroomreden naar klasse maximaal WW-uitkeringsrecht, instroom 2016

Figuur 4 toont het aandeel dat uitstroomt uit de uitkering door werkherhervatting (in promilles per dag) vanaf start WW-uitkering, gegeven dat de uitkeringsgerechtigde op de dag ervoor nog een lopende uitkering had. De meeste migrantengroepen en Nederlandse uitkeringsgerechtigden vinden een baan rond het eerste half jaar (180 dagen) en de kans op uitstroom neemt af met een langere uitkeringsduur. Oost-Europese uitkeringsgerechtigden vinden sneller en vaker een baan en dit beeld houdt aan tot ongeveer twee jaar na de uitkering.

Figuur 4 Werkhervattingscurve (Kaplan Meier), instroom WW 2016

Multivariate analyse duur van het verblijf in de WW. De beschrijvende resultaten ondersteunen de verwachting dat Oost-Europese uitkeringsgerechtigden een korter maximaal WW-recht hebben en hierdoor minder lang in de uitkering verblijven. Maar de beschrijvende analyses kijken alleen naar herkomst van de uitkeringsgerechtigden (univariaat), en houden geen rekening met verschillen in de samenstelling van de migrantengroepen. Het is daarom van belang om met behulp van multivariate analyses de effecten van herkomst en van de duur van het WW-recht afzonderlijk te analyseren. Tabel 2 bevat de resultaten van uitstroom uit de WW waarbij we rekening houden met andere (achtergrond)kenmerken. Dit levert een zuiverder schatting op van de invloed van herkomst op verschillen in duur van de WW. Door leeftijd in de analyse mee te nemen (model 2) corrigeren we voor het feit dat Oost-Europese uitkeringsgerechtigden overwegend jong zijn, en jongeren sneller de uitkering verlaten door een hogere werkhervaardigingskans en een korter uitkeringsrecht. Om deze twee facetten inzichtelijk te maken, nemen we vervolgens ook het maximale WW-uitkeringsrecht mee in de analyse (model 3). De resultaten laten dan zien dat - gecorrigeerd voor leeftijd en maximaal uitkeringsrecht - Oost-Europese uitkeringsgerechtigden een bijna even grote kans hebben om uit de uitkering te stromen als Nederlandse uitkeringsgerechtigden. Dit geldt ook voor de andere migrantengroepen, met uitzondering van niet-westerse migranten, die minder vaak uitstromen.

Als ook met verschillen in de hoogte van de WW-uitkering rekening wordt gehouden (model 4: hun dagloon is gemiddeld € 74,- en dat van autochtone Nederlandse uitkeringsgerechtigden gemiddeld € 98,-) neemt de kans op uitstroom uit de uitkering van Oost-Europeanen nog iets verder af, maar het effect is niet sterk. Door eveneens de verstreken werkloosheidsduur, sector, geslacht, huishouden, AO-verleden en herleefd WW-recht in het model op te

nemen (model 5), zien we dat Oost-Europese uitkeringsgerechtigden, net als de andere migrantengroepen, minder uit de uitkering stromen dan autochtone Nederlandse uitkeringsgerechtigden en dat zij, bij gelijke kenmerken, dus iets langer in de WW-uitkering verblijven. Groot zijn de verandering in verschillen echter niet. De toevoeging van de factoren van model 4 en 5 hebben betrekkelijk weinig invloed meer op de duiding van het verschil tussen Oost-Europeanen en autochtone Nederlanders. Alles bijeengenomen zijn de verschillen in uitstroom tussen Oost-Europese migranten en autochtone Nederlanders grotendeels toe te schrijven aan verschillen in leeftijd en uitkeringsrecht, dit laatste is vooral het gevolg van een korter opgebouwd arbeidsverleden.

Tabel 2 Resultaten van duuranalyse uitstroom uit de WW (Hazard ratio's), instroom WW 2016

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5*
<i>Herkomst (Ref.: Nederland)</i>					
Oost-Europa	2.033	1.451	1.018	1.001	.947
EU-rest	1.241	1.267	1.040	1.050	1.059
Westers	1.102	1.216	1.009	1.006	(1.009)
Niet-westers	1.210	1.194	.990	.977	.951
Turkije/Marokko	1.244	1.176	1.009	.989	.922
<i>Leeftijd (Ref.: Jonger dan 25 jaar)</i>					
25-34 jaar		.634	.943	.948	.901
35-44 jaar		.399	.919	.938	.879
45-54 jaar		.277	.706	.729	.647
55 jaar en ouder		.161	.428	.444	.369
<i>Max WW-recht (Ref.: 3 maanden)</i>					
4-12 maanden			.484	.487	.298
Meer dan 1 jaar			.235	.242	.121
<i>Dagloon (Ref.: Minder dan € 85,-)</i>					
€ 85 - € 125,-				1.019	.974
€ 125 - € 200,-				.918	.858
Meer dan € 200,-				.750	.689

* In model 5 zijn eveneens verstreken werkloosheidsduur, sector, geslacht, huishoudvorm, herleefd WW-recht en AO-verleden opgenomen.

Noot: Tussen haakjes indien niet significant; $p > 0,05$.

Multivariate duuranalyses naar uitstroomreden. De geringe langere duur in de uitkering van de verschillende migrantengroepen geeft nog geen beeld van de reden van uitstroom. Uit de univariate analyse, weergegeven in figuur 4, blijkt een verhoogde werkhervatting van Oost-Europese uitkeringsgerechtigden, maar als we corrigeren voor (achtergrond)kenmerken en alleen de herkomst verschilt, wordt hun kans op werkhervatting aanzienlijk lager (zie tabel 3). Alleen uitkeringsgerechtigden met een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond vinden nog minder vaak emplooi. De flexibele inzet van uitzendkrachten leidt inderdaad tot een verhoogde kans op werkhervatting. De uitzendsector geeft de grootste kans op het vinden van een nieuwe baan binnen de uitkeringsperiode; veel

Oost-Europeanen zijn werkzaam in deze sector. De werkhervattingskans neemt af met een uitkeringsrecht van meer dan een jaar. Na zes maanden zijn de eerste negatieve effecten zichtbaar van verstreken werkloosheidsduur, en dit effect treedt sterker op in de loop van de tijd. Oost-Europeanen zijn sterk vertegenwoordigd in de klassen van 3 maanden en 4-12 maanden uitkeringsrecht (zie figuur 1) die een grotere kans geven op werkhervatting. Daarnaast bevestigen de resultaten dat een uitkeringsgerechtigde met een lagere WW-uitkering waarschijnlijk eerder genoeg neemt met een loonaanbod, en dat jongeren sneller een nieuwe baan vinden; beide categorieën waarin veel Oost-Europeanen voorkomen. Het meenemen van (achtergrond)kenmerken in de analyse verdisconteert de werkhervattingskans van Oost-Europeanen en is de reden waarom deze kans nu lager is dan bij de univariate analyse. Verder laten de resultaten nog zien dat alleenstaanden een kleinere kans hebben op werkhervatting dan samenwonenden of gehuwden evenals uitkeringsgerechtigden met een arbeidsongeschiktheidsverleden. En dat uitkeringsgerechtigden met een herleefd uitkeringsrecht, vaker een baanaanbod accepteren voordat de uitkeringstermijn afloopt.

Een reden voor een lagere werkhervattingskans kan ook zijn dat de uitkeringsgerechtigde de zoekintensiteit beperkt of uitstelt. De prikkelstructuur, zoals de plicht om elke maand vier sollicitatieactiviteiten te verrichten, zou hen hiervan moeten weerhouden. Gedrag van moral hazard zou tot uitdrukking kunnen komen in de opgelegde maatregelen. De resultaten in tabel 2 laten zien dat Oost-Europese uitkeringsgerechtigden minder vaak een maatregel opgelegd krijgen waardoor de uitkering stopt, dan autochtone Nederlandse uitkeringsgerechtigden. Als we kijken naar de andere (achtergrond)kenmerken die een grotere kans geven op uitstroom omdat een maatregel is opgelegd, dan laat het risicoprofiel zich als volgt omschrijven: een jonge Europese/Nederlandse mannelijke uitzendkracht met een uitkeringsrecht van 3 maanden. Verschillen in huishouden en dagloon hebben nagenoeg geen effect.

Ten slotte analyseren we de uitstroomreden wegens het bereiken van het maximale WW-uitkeringsrecht. De beschrijvende analyses lieten zien dat Oost-Europese uitkeringsgerechtigden overwegend een korter WW-recht hebben. De verklarende resultaten tonen aan dat, door ook te corrigeren voor het uitkeringsrecht, Oost-Europese uitkeringsgerechtigden nog steeds iets vaker uitstromen uit de WW wegens het bereiken van het maximale recht, althans in vergelijking met autochtone Nederlandse uitkeringsgerechtigden, maar niet in vergelijking met de andere migrantengroepen.

Uitkeringsgerechtigden ouder dan 55 jaar zijn een bijzondere leeftijdscategorie; ze vinden moeizaam een nieuwe baan, krijgen zelden een maatregel opgelegd en bereiken zelden hun maximale uitkeringsperiode (althans binnen de periode die de analyse omvat). Alle resultaten bevestigen dat ze lang in de uitkering verblijven (zie tabel 2) of uitstromen om overige redenen, zoals het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd of wegens overlijden. Het maximale uitkeringsrecht en de duurafhankelijkheid geven aan dat de hazard ratio onbepaald of zeer groot is. Andere variabelen geven weinig verklaring voor het uitstromen wegens het bereiken van de maximale uitkeringsduur.

16 Sneller uit de WW?

Tabel 3 Resultaten van duuranalyses op de verschillende uitstroomredenen: werkhervatting opgelegde maatregel en maximaal WW-uitkeringsrecht (Hazard ratio's), instroom WW 2016

	Werkhervatting	Maatregel	Max WW recht
<i>Herkomst (Ref.: Nederland)</i>			
Oost-Europa	.704	.896	1.122
EU-rest	.918	1.119	1.135
Westers	.862	(.989)	1.145
Niet-westers	.792	.960	1.148
Turkije/Marokko	.647	.823	1.139
<i>Leeftijd (Ref.: Jonger dan 25 jaar)</i>			
25-34 jaar	(.993)	.683	.875
35-44 jaar	(1.006)	.530	1.036
45-54 jaar	.868	.359	.538
55 jaar en ouder	.435	.159	.182
<i>Max WW-recht (Ref.: 3 maanden)</i>			
4-12 maanden	1.184	.648	.003
Meer dan 1 jaar	.869	.353	.000
<i>Dagloon (Ref.: Minder dan € 85,-)</i>			
€ 85 - € 125,-	.961	1.092	.928
€ 125 - € 200,-	.784	(.987)	.891
Meer dan € 200,-	.587	.944	.768
<i>Verstreken werkloosheidsduur</i>			
3 maanden	1.725	1.444	114.
6 maanden	1.727	1.174	237.
1 jaar	1.171	.666	275.
1,5 jaar	.975	.528	429.
2 jaar	.711	.414	945.
<i>Sector (Ref.: Industrie)</i>			
Uitzendsector	1.500	1.297	1.032
Bouwsector	1.452	1.106	(.988)
Agrosector	1.042	(1.024)	(1.024)
Transport	(1.021)	(1.017)	1.068
Onderwijs	(1.016)	.883	(1.023)
Financiële dienstverlening	.918	.831	1.061
Gezondheidszorg	.854	.865	(.989)

Winkelbedrijf	.836	.862	1.034
Overheid	.564	.697	1.152
Overig w.o. schoon- maak	.928	.940	1.076
<i>Geslacht (Ref.: Man)</i>			
Vrouw	.754	.698	1.021
<i>Huishouden (Ref.: Ge- huwd/samenwonend)</i>			
Alleenstaand	.881	1.101	1.039
Alleenstaande ouder	.889	(1.035)	1.104
Leefvorm onbekend	.891	(.973)	1.037
<i>Herleefd WW (Ref.: Geen herleefd WW)</i>			
Herleefd WW	1.388	.307	1.832
<i>AO-verleden (Ref.: Geen AO-verleden)</i>			
AO-verleden	.413	.336	1.745
_constante	.001	.002	.009

Noot: Tussen haakjes indien niet significant; $p > 0,05$.

5 Conclusies

In dit artikel onderzochten we de duur dat uitkeringsgerechtigden een Nederlandse werkloosheidsuitkering ontvangen en de reden van uitstroom uit de uitkering. We verwachtten vanuit de baanzoektheorie dat een hogere WW-uitkering leidt tot een langere werkloosheidsduur om een baan te vinden met een hoger loon (of betere andere arbeidsvoorwaarden). De werkloosheidsduur van Oost-Europese uitkeringsgerechtigden zou korter zijn dan van autochtone Nederlandse uitkeringsgerechtigden, omdat zij gemiddeld gesproken een lagere WW-uitkering en korter uitkeringsrecht hebben. Daar staat tegenover dat een kwetsbare arbeidsmarktpositie, tekortschietend menselijk en sociaal kapitaal en discriminatie op de arbeidsmarkt factoren zijn die werkhervatting zouden belemmeringen en de werkloosheidsduur doen toenemen.

De onderzoeksresultaten laten zien dat het maximale WW-uitkeringsrecht van autochtone Nederlandse uitkeringsgerechtigden het dubbele is van Oost-Europese uitkeringsgerechtigden; gemiddeld 1,5 jaar versus gemiddeld 7,5 maand. Binnen de klasse van het maximale WW-uitkeringsrecht die we in deze analyse onderscheiden, verschillen de reden van uitstroom niet sterk van elkaar. Dat wil niet zeggen dat de uitstroomreden overeenkomt.

Oost-Europeanen stromen - ongeacht de reden van uitstroom - sneller uit de WW-uitkering dan autochtone Nederlandse uitkeringsgerechtigden en ook sneller dan de andere migrantengroepen. De (achtergrond)kenmerken van de Oost-Europese arbeidsmigranten dragen hieraan bij; het gaat vaak om jongeren, ze hebben een korter arbeidsverleden - en daarmee

een korter uitkeringsrecht, zijn vaker werkzaam als uitzendkracht en hebben een lagere WW-uitkering. Deze kenmerken brengen met zich mee dat zij weer snel uit de uitkering stromen. Door voor deze en andere kenmerken te corrigeren, en alleen te kijken naar verschillen in herkomst, zien we dat de verschillen met autochtone Nederlanders gering zijn. Genoemde kenmerken zijn in sterke mate bepalend voor de verschillen in uitstroom, en dat geldt in het bijzonder voor verschillen in leeftijd en uitkeringsrechten. Rekening houdend met alle beschikbare relevante factoren verblijven zij iets langer in de uitkering dan Nederlandse uitkeringsgerechtigden. De langere werkloosheidsduur kan het resultaat zijn van hun relatief zwakke positie op de arbeidsmarkt, menselijk en sociaal kapitaal dat minder aansluit op de Nederlandse arbeidsmarkt en/of van discriminatie. De lagere werkhervattingskansen wijzen hier ook op. Ook de andere migrantengroepen vinden minder vaak een nieuwe baan dan autochtone Nederlandse werklozen. Recente berichten dat er Polen zijn die onrechtmatig in het buitenland verblijven gemaskeerd door malafide tussenpersonen, en dat exportuitkeringen niet leiden tot werkhervattingen, zijn ook mogelijke verklaringen voor de lagere werkhervatting. Tegelijkertijd liggen de werkhervattingskansen van de Oost-Europeanen niet zo ver af van de Turkse en Marokkaanse, niet-westerse en westerse migranten, die minder werken met intermediairs en niet de mogelijkheid hebben hun WW-uitkering te exporteren.

Uitstroom uit de uitkering wegens het bereiken van het maximale WW-uitkeringsrecht gebeurt vaker bij migrantengroepen en zij benutten de volledige uitkering dus meer dan autochtone Nederlandse uitkeringsgerechtigden. Dit zou eveneens een gevolg kunnen zijn van de nadelen die zij ondervinden bij het vinden van werk. Het zou ook kunnen wijzen op strategisch gedrag om vrijwillig langer werkloos te blijven en ondertussen een WW-uitkering ontvangen. Daar staat weer tegenover het geringe aandeel opgelegde maatregelen onder migrantengroepen in het algemeen en Oost-Europeanen in het bijzonder. Mogelijk dat controle op naleving minder stringent is omdat Oost-Europese uitkeringsgerechtigden in het herkomstland verblijven, maar de onderlinge verschillen met de andere migrantengroepen zijn klein en geven geen aanleiding te veronderstellen dat de werkloosheidsduur van Oost-Europese uitkeringsgerechtigden sterk afwijkt, en daar waar het mogelijk afwijkt, het niet omvangrijk is.

In hoeverre 'strategisch' gedrag aangemoedigd door malafide intermediairs van belang is voor de gevonden uitkomsten, blijft een vraag voor vervolgonderzoek. Wat dit onderzoek evenwel duidelijk maakt is dat een substantieel deel van de verschillen is toe te schrijven aan demografische factoren (in het bijzonder leeftijd) en rechten op een uitkering. Verder wijzen de geringe verschillen in werkhervattingskansen erop dat factoren die voor Oost-Europese relevant zijn ook gelden voor andere migrantengroepen.

Auteurs

Anita Strockmeijer (e-mail: anita.strockmeijer@uwv.nl) is gepromoveerd op onderzoek naar werk en uitkeringsgebruik van Oost-Europese arbeidsmigranten en is als kennisadviseur werkzaam bij Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen.

Paul de Beer is bijzonder hoogleraar Arbeidsverhoudingen aan de Universiteit van Amsterdam en werkzaam bij het Amsterdams Instituut voor ArbeidsStudies-Hugo Sinzheimer Instituut (AIAS-HSI), Universiteit van Amsterdam.

Jaco Dagevos is bijzonder hoogleraar Integratie en Migratie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en is werkzaam bij het Sociaal en Cultureel Planbureau.

Literatuur

- Andriessen, I., E. Nievers en J. Dagevos, 2012, Op achterstand. discriminatie van niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Auer, D., G. Bonoli en F. Fossati, 2016, Why do immigrants have longer periods of unemployment? Swiss evidence, *International Migration*, 55(1): 157-174.
- Berendsen, E. en C. Akkerman, 2016, *Wat gebeurt er met de WW?* (UWV Kennisverslag 2016-4), Amsterdam: Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen.
- Berg, G. van den, 1990, Nonstationarity in job search theory, *The Review of Economic Studies*, 57: 255-277.
- Berg, G. van den, 1994, The effects of changes of the job offer arrival rate on the duration of unemployment, *Journal of Labor Economics*, 12(3): 478-498.
- Blau, F. en P. Robins, 1986, Job search, wage offers, and unemployment insurance, *Journal of Public Economics*, 29: 173-197.
- Brown, S. en K. Taylor, 2011, Reservation wages, market wages and unemployment; analysis of individual level panel data, *Economic Modelling*, 28: 1317-1327.
- Brummelkamp, G., A. Kerckhaert en M. Engelen, 2010, *Wat beweegt de fraudeur? Motieven achter fraude met sociale zekerheid*. Zoetermeer: Research voor Beleid.
- CBS, 2018, *Dashboard migrantenmonitor 2007-2016*, retrieved from <https://public.tableau.com/profile/centraal.bureau.voor.de.statistiek#!/vizhome/Migrantenmonitor2007-2016/WELKOM>
- Dagevos, J., 2011, Poolse migranten: De positie van Polen die vanaf 2004 in Nederland zijn komen wonen, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Feldstein, M., en J. Poeterba, 1984, Unemployment insurance and reservation wages, *Journal of Public Economics*, 23(1-2): 141-167.
- Groot, I., M. de Graaf-Zijl, P. Hop, L. Kok, B. Fermin, D. Ooms en W. Zwinkels, 2008, De lange weg naar werk. beleid voor langdurig uitkeringsgerechtigden in de WW en de WWB, Amsterdam: SEO Economisch Onderzoek.
- Heyma, A., P. Bisschop en C. Biesenbeek, 2018, De economische waarde van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa voor Nederland, Amsterdam: SEO Economisch Onderzoek.
- Holtslag, J. W., M. Kremer en E. Schrijvers, 2012, In betere banen. De toekomst van arbeidsmigratie in de Europese Unie, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Huijnk, W., M. Gijsberts en J. Dagevos, 2014, Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kamerstukken, 2013, 29 407/ nr. 153 w.o. cijfers CBS, Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- Kamerstukken, 2018a, 17 050/ nr. 545, uitkeringsmisbruik door Poolse arbeidsmigranten, Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- Kamerstukken, 2018b, 29 407/ nr. 211, Kroatië vrij verkeer werknemers per 1 juli 2018, Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- Kamerstukken, 2019, 21501-20/ nr. 1430, Herziening coördinatieverordening sociale zekerheid en export WW-uitkeringen, Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- Keuzenkamp, H., F. van der Ploeg en A. Kapteyn, 1989, De hardnekkige werkloosheid in Nederland. *Economisch Statistische Berichten*, 74: 794-798.
- Kiefer, N. en G. Neumann, 1979, An empirical job search model with a test of the constant-reservation-wage hypothesis, *Journal of Political Economy*, 87: 89-108.
- McFadyen, R. en J. Thomas, 1997, Economic and psychological models of job search behavior of the unemployed, *Human Relations*, 50(12): 1461-1484.
- Merens, A. en M. van den Brakel, 2014, Emancipatiemonitor 2014, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Mortensen, D., 1977, Unemployment insurance and job search decisions, *Industrial and Labor Relations Review*, 30(4): 505-517.
- Reelick, N., 2010, Risicoprofielen en het opsporen van fraude bij een Wwb-uitkering, *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 19(1): 60-76.
- Renema, J. en M. Lubbers, 2018, Welfare-based income among immigrants in the Netherlands: Differences in social and human capital, *Journal of Immigrants & Refugee Studies*, 17(2): 128-151.
- Rutherford, M., M. Crowther, en P. Lambert, 2015, The use of restricted cubic splines to approximate complex hazard functions in the analysis of time-to-event data: A simulation study, *Journal of Statistical Computation and Simulation*, 85(4): 777-793.
- Seibel, V. en F. van Tubergen, 2013, Job-search methods among non-western immigrants in the Netherlands, *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 11(3): 241-258.
- Strockmeijer, A., P. de Beer en J. Dagevos, 2017, Mobiliteit binnen de perken. Zeer geringe positieverbetering van werknemers uit Oost-Europa bij een langer werkverleden, *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 33(4): 384-400.
- Strockmeijer, A., P. de Beer en J. Dagevos, 2018, Stromen arbeidsmigranten vaker in de WW dan autochtone Nederlandse werknemers? Een decompositieanalyse van WW-instroom onder Oost-Europese arbeidsmigranten in Nederland, *TPEdigitaal*, 12(2): 28-51.
- SZW, 2016, Kamerbrief 'beleidsdoorlichting artikel 5 begroting SZW (werkloosheid)'. 20 december 2016.
- UWV, 2017, Kwantitatieve informatie 2016, Amsterdam: Uitvoeringsinstelling Werknemersverzekeringen.
- Vandenbroucke, F. en C. Luigjes, 2015, *Unemployment benefits, activation and the interaction between levels of government: Experiences with moral hazard in multi-tiered labour market governance systems*, Leuven: Political Economy and Transnational Governance.
- Vries, M. de, 2014, Werk vinden tijdens de W. (UWV Kennisverslag 2014-1), Amsterdam: Uitvoeringsinstelling Werknemersverzekeringen.
- Wispelaere, F. de, en J. Pacolet, 2017, *Export of unemployment benefits. Report on U2 portable documents reference year 2016*, Leuven: HIVA-Research Institute for Work and Society, University of Leuven.
- Yaniv, G., 1986, Fraudulent collection of unemployment benefits: A theoretical analysis with reference to income-tax evasion, *Journal of Public Economics*, 30: 369-383.
- Zwinkels, W. en P. van Rijnsburger, 2010), *Werkhervatting voor en na bereiken maximumduur WW*, (UWV Kwartaalverkenning 2010-I), Amsterdam: Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen.

De lockdown, toeristische sector en coronasterfte in 2020 bepalend voor de bbp-krimp van EU-landen

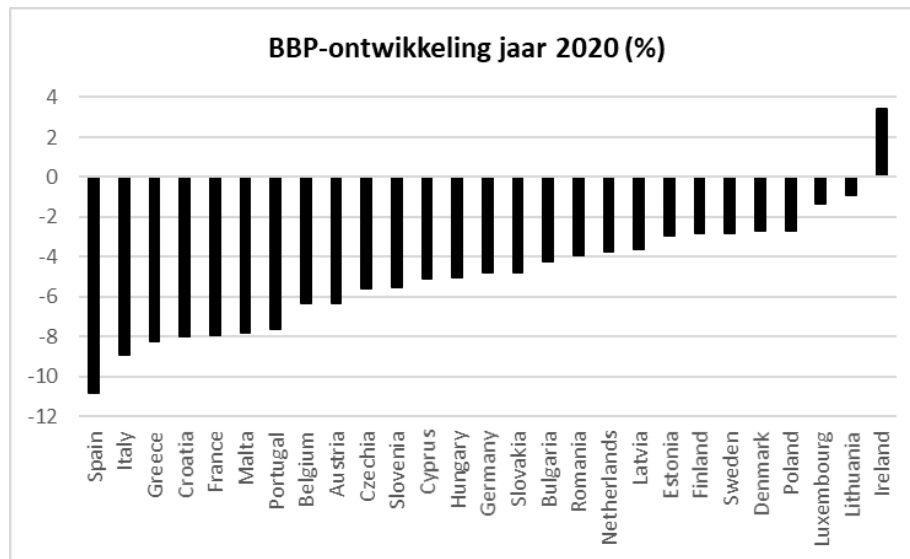
Wimar Bolhuis¹

Het bbp van EU-lidstaten daalde in 2020 door de coronacrisis gemiddeld met 4,8%. Ik verken de impact van enkele factoren die de nationale krimp kunnen hebben versterkt of gedempt. De zwaarte van de lockdown, de grootte van de toeristische sector en het aantal dagelijkse nieuwe coronasterfgevallen lijken samen een fors deel van de bbp-variatie te verklaren. Hun verklaringskracht is 69%, waarvan het lockdown-beleid de meeste (de helft), daarna het toeristisch belang (een derde), en vervolgens de coronasterfte (een zevende). Verder lijken de cultuur van onzekerheidsvermijding, het aandeel consumptie van huishoudens, en het percentage huishoudens met internet thuis van invloed.

1 Inleiding

De onverwachte en onbekende coronaschok sloeg vorig jaar hard in op de economische activiteit van de 27 lidstaten van de Europese Unie (EU). Uiteindelijk resulteerde het in een gemiddelde krimp van het bruto binnenlands product (bbp) van 4,8%. Tegelijkertijd waren de onderliggende verschillen tussen de lidstaten groot. Figuur 1 illustreert dit. Zo maakte Spanje in 2020 met een krimp van 10,8% de minste ontwikkeling door, haalde het best presterende land, Ierland, een groei van 3,4%, en nam Nederland met een minus van 3,7% een middenpositie in (Eurostat, 2021).

¹ De auteur wil Kees Goudswaard, Koen Caminada, Olaf van Vliet, Jasper Lukkezen en Robert Kleinknecht bedanken voor hun behulpzame suggesties op eerdere versies van deze bijdrage.

Figuur 1 Bbp-ontwikkeling EU-landen in het jaar 2020

Welke verklaringen zijn er voor deze bbp-verschillen? In deze bijdrage bekijk ik de impact van mogelijke verklaringen voor de variatie tussen EU-landen. Vanuit macro-economische perspectief is het leerzaam empirisch de effecten te toetsen van factoren waarvan het aannemelijk is dat ze de negatieve schok per lidstaat versterkten of dempten. De bevindingen kunnen vervolgens het maatschappelijk debat voeden over de voor- en nadelen van beleid om de coronacrisis te bestrijden. Deze verkenning voor het eerste Covid-19-jaar is een vervolg op mijn eerder gemaakte analyse voor het tweede kwartaal van 2020, wat het eerste volledige coronakwartaal was nadat de pandemie zich vanuit Italië over Europa verspreidde (Bolhuis, 2021).

2 Mogelijke verklaringen voor krimp

Sinds de uitbraak van de coronacrisis versijnt steeds meer theoretische en empirische literatuur over de (te verwachten) economische gevolgen van de pandemie en het overheidsbeleid ter bestrijding van het virus (zie bijvoorbeeld: Atalan, 2020; Bhatti, 2020; Fang, Xu & Yi, 2020; Farboodi et al., 2020; Frey, Chen & Presidente, 2020; Gautier, 2020; Goolsbee & Syverson, 2021; Gupta, Simon & Wing, 2020; Huynh, 2020; IMF, 2020; König & Winkler, 2020; Li, et al., 2020; Maor & Howlett, 2020; Neuteboom, Golec & Phlippen, 2020; Sapir, 2020; Toshkov, Yesilkagit & Carroll, 2020; Zhou, et al., 2020). Een aantal factoren worden vaak genoemd als mogelijke verklaringen voor de economische ontwikkeling in een land:

- 1) de verspreiding en fataliteit van het Covid-19-virus zelf;
- 2) de vormgeving van het lockdown-beleid door de overheid;

- 3) de culturele verschillen tussen bevolkingen van landen;
- 4) het sectorale aandeel toerisme en reizen in de economische structuur;
- 5) het aandeel consumptie van huishoudens in de economische structuur;
- 6) de openheid van de economie, oftewel internationale verwevenheid;
- 7) de effectiviteit van de overheid (politiek en ambtenarij);
- 8) de ICT-faciliteiten die burgers en bedrijven tot hun beschikking hebben.

Covid-19 verspreiding. Het lijkt aannemelijk dat door gedragseffecten uit al dan niet rationele angst voor het virus de economische activiteit harder zou dalen in EU-landen waar Covid-19 meer aanwezig was – een effect dat binnen landen op regionaal niveau meermaals is gevonden (Farboodi et al., 2020; Goolsbee & Syverson, 2021; Gupta, Simon & Wing, 2020; König & Winkler, 2020; Neuteboom, Golec & Phlippen, 2020). Een sterker stijgend aantal infecties per miljoen inwoners en meer (over)sterfte voeden de (rationele) angst voor het Covid-19 en vertalen in gedragseffecten die de mobiliteitsbewegingen, sociale activiteiten, investeringen en consumptieve uitgaven sterker doen dalen dan in omliggende landen. Opmerkelijk genoeg vond ik in mijn eerdere verkenning alleen een duidelijke relatie tussen de virusverspreiding en bbp-groei voor de EU-landen in het eerste kwartaal van 2020, maar niet in het tweede kwartaal. Deze uitkomst bleef overeind na robuustheidchecks met andere variabelen en vertragingseffecten (Bolhuis, 2021). Een verklaring kan zijn dat met ingang van het tweede kwartaal alle EU-landen preventief lockdown-beleid voerden en bevolkingen in alle landen zich bewust waren van de noodzaak van voorzichtigheid. Ook kunnen regeringsleiders via publieke optredens en beleid invloed hebben gehad op de virusangst en gedragsreacties van de bevolking op verspreiding en fataliteit. De aanname dat Covid-19-verspreiding zich na de eerste maanden zich een op een vertaalde in meer angst en verminderde economische activiteit van consumenten en producenten vindt niet zomaar empirische steun. Toch blijft de theoretische logica achter de aanname dat een sterkere virusverspreidingen -fataliteit leidt tot meer economische schade overtuigend. Het is interessant in hoeverre empirische steun bestaat voor deze relatie over het hele jaar 2020 in de EU.

Vormgeving lockdown. Het lijkt logisch en is al bewezen dat lockdown-maatregelen van overheden – preventief of reactief – op korte termijn een zware wissel trekken op de economische activiteit (Atalan, 2020; Farboodi et al., 2020; Gupta, Simon & Wing, 2020; König & Winkler, 2020, Sapir, 2020; Zhou, et al., 2020). Sectoren worden stilgezet met nadelige effecten voor consumptie en investeringen, werknemers kunnen door sluiten van kinderopvang en scholen minder produceren, en verdere mobiliteits- en contactbeperkingen remmen de uitgaven. Daarom begeleiden overheden wereldwijd hun lockdown-maatregelen met discretionaire begrotingssteun voor de private sector om werkgelegenheid te behouden, faillissementen te voorkomen en huishoudens inkomenssteun te bieden. Tegelijkertijd is het lastig om empirisch te onderscheiden in hoeverre lockdown-maatregelen zelf direct de economie schaden en in hoeverre aankondiging van een zwaardere lockdown nieuwe restrictieve gedragsreacties bij burgers oproept, wat indirect het negatieve economische effect vergroot. Aannemelijk is dat de

partiële negatieve effecten van lockdown-maatregelen worden overschat (Gautier, 2020; Goolsbee & Syverson, 2021). Op langere termijn kan een stringent lockdown-beleid overigens juist een positief effect hebben op de economie, omdat insluiting van het virus en radicale terugdringing van de gezondheidsrisico's leiden tot een krachtiger en vollediger herstel (IMF, 2020).

Cultuur bevolking. In de coronacrisis is meermaals vastgesteld dat nationale cultuuraspecten aanzetten tot andere (re)acties bij consumenten, producenten en overheden, omdat cultuur sturing geeft in onbekende en onzekere situaties (Fang, Xu & Yi, 2020; Frey, Chen & Presidente, 2020; Toshkov, Yesilkagit & Carroll, 2020). Beleid is altijd deels cultureel bepaald en nu moeten lidstaten op nationaal en Europees niveau balanceren tussen het recht doen aan de eigen culturele wenselijkheden en de (internationale) effectiviteit van de virusbestrijding (Daniell, 2014; Li, et al., 2020). Onderzoek liet zien dat in landen waar de bevolking hoger scoort op de cultuurdimensie 'onzekerheidsvermijding' van Hofstede (2011), na de corona-uitbraak significant minder mensen samenkwamen in publieke ruimtes als detailhandel, recreatieplekken, supermarkten en werkplekken (Huynh, 2020). Dit zou logischerwijs ook economische consequenties hebben, namelijk een sterkere teruggang van de consumptie, de productie en zo het bbp. Mijn aanname is dat EU-lidstaten met een sterkere neiging tot onzekerheidsvermijding – de mate waarin de bevolking zich bedreigd of gestrest voelt door onzekere of dubbelzinnige situaties, deze probeert te vermijden en behoefte heeft aan voorspelbaarheid, eenduidigheid, regels en conformisme (Hofstede, 2011) – forsere economische krimp ondervonden. Virusangst zou een grotere rol spelen. De bevolking zal lockdown-maatregelen strikter naleven en zich uit eigen beweging extra restricties opleggen. Mogelijk voerden de overheden van lidstaten met hogere mate van onzekerheidsvermijding ook een snellere en/of zwaardere lockdown in, met negatieve gevolgen voor de bbp-ontwikkeling (hoewel ik hiervoor geen statistisch bewijs vind in mijn dataset).

Toerisme en Reizen. Het is aannemelijk dat landen met een grote toeristische sector meer nadeel hebben gehad van de corona-uitbraak en het overheidsbeleid om de verspreiding te bestrijden. Door internationale reisbeperkingen, code-rood-waarschuwingen, virusangst en coronamaatregelen bleven toeristen massaal weg vanaf maart. Misgelopen inkomsten uit toerisme zijn erg lastig te compenseren in de rest van het jaar door inhaalgroei. Eerder empirisch onderzoek liet zien dat economieën die sterk afhankelijk zijn van toerisme en reizen zwaarder getroffen werden (König & Winkler, 2020; Sapir, 2020).

Consumptie van huishoudens. Het lijkt logisch dat lidstaten waarvan het aandeel consumptie van huishoudens in het bbp groter is, harder zijn getroffen in deze coronacrisis. De lockdown-maatregelen en de virusangst hadden immers een direct negatief effect op de consumptie van gezinnen, terwijl andere binnenlandse onderdelen van het bbp, zoals bedrijfs- en overheidsinvesteringen minder direct geraakt worden (Gupta, Simon & Wing, 2020). Overigens is het aandeel van consumptie door huishoudens sterk gecorreleerd met het aandeel toerisme in het bbp ($r = 0,68$) – doordat Zuid-Europese landen zowel sterk toeristisch zijn als relatief meer consumeren en minder sparen, investeren en exporteren

dan de Noord-Europese landen. Consequentie hiervan is dat lidstaten met deze economische structuur dubbel kwetsbaar zijn.

Openheid van de economie. Het is voorstelbaar dat EU-lidstaten die een grotere internationale handelsoopenheid hebben, het beter deden in 2020. Waar de toeristische sector en de binnenlandse consumptie direct geraakt worden door de ontstane virusangst en de beleidsreacties na de uitbraak van de pandemie, is dit minder het geval bij de import en export van goederen en diensten (König & Winkler, 2020). In het eerste kwartaal haperden de internationale handelsketens als gevolg van de lockdown in China, maar in het tweede kwartaal ging dat land juist weer open. Landen met een opener economie zouden dan minder geraakt worden, zeker landen die diensten leveren, aangezien deze exportvorm in grotere mate digitaal kan doorgaan.

Effectiviteit overheid. EU-lidstaten met een beter functionerend, effectiever overheidsapparaat formuleren en implementeren naar verwachting verstandiger en preciezer coronabeleid voor de volksgezondheid en economie. Onderzoek naar het begin van de crisis toonde dergelijke effecten aan (Maor & Howlett, 2020; Sapir, 2020; Toshkov, Yesilkagit & Carroll, 2020). De noordelijke en westelijke EU-lidstaten realiseerden hier vaak een voordeel ten opzichte van de zuidelijke en oostelijke lidstaten. Het betreft dan de kwaliteit van de adviezen en wetgeving, maar ook de uitvoering van discretionair begrotingsbeleid om bedrijvigheid en werkgelegenheid te behouden. In het verlengde is bewijs dat burgers die een groter vertrouwen hebben in het politieke systeem de voorgeschreven lockdown-gedragsregels beter naleven en de mobiliteitsbewegingen forser daalde (Bargain & Aminjonov, 2020; Karic & Mededovic, 2020).

ICT-faciliteiten. Tot slot is aannemelijk dat de lidstaten waarvan burgers betere ICT-faciliteiten hebben beter door dit 'Great Lockdown' jaar 2020 kwamen. Het digitaal voortzetten van de productie (thuiswerken) en de consumptie (e-commerce) verloopt soepeler als burgers toegang hebben tot een computer of een laptop en tot internet (Bhatti, 2020). Mijn eerdere analyse van de bbp-krimp in het tweede kwartaal suggereerde dat de individuele toegang van burgers tot een computer of laptop – hardware – meer verklaringskracht had dan de toegang tot internet (thuis) of tot andere mobiele apparaten of het aandeel bedrijven met breedband internet of dat medewerkers mobiele apparatuur verzorgt (Bolhuis, 2021). Zeker in de eerste periode na de corona-uitbraak lijkt dit logisch; voor thuiswerken is hardware de eerste technische vereiste. Over het hele jaar 2020 zou internettoegang echter een grotere rol kunnen spelen. Het organiseren van hardware is een relatief snel mogelijke aanpassing, maar het organiseren van internetinfrastructuur niet.

In deze bijdrage bekijk ik empirisch de impact van deze mogelijke verklaringen op de bbp-ontwikkeling over 2020. Dit is een uitbreiding van mijn analyse van factoren die de bbp-krimp van EU-lidstaten over het tweede kwartaal versterkten of dempten. De uitkomsten zullen duidelijke overeenkomsten en verschillen laten zien.

3 Dataset en methode

Mijn analyse voer ik uit op basis van een samengestelde dataset met statistieken van Eurostat, het platform Our World in Data, de Oxford Policy Tracker, de Hofstede website, en de open databases van de Wereldbank en de International Telecom Union Development Sector ITU-D. De variabelen, hun meetmethodiek en hun bron zijn weergegeven in tabel 1. Deze statistieken zijn beschikbaar voor alle EU-landen en van betrouwbare kwaliteit. Helaas zijn (nog) geen precieze en betrouwbare data aanwezig over de hoogte en vormgeving van begrotingsstimuli van elk EU-lidstaat. Hoewel het CBS nauwkeurig en transparant bijhoudt hoeveel bedrijven gebruikmaken van de steunmaatregelen door de Nederlandse overheid, gebeurt dit niet in elk land (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2021). De meest informatieve openbare datasets zijn de *Fiscal Monitor Database of Country Fiscal Measures in Response to the Covid-19 Pandemic* van het Internationaal Monetair Fonds (IMF, 2021) en de *European Fiscal Monitor* van het netwerk van EU Independent Fiscal Institutions (Network of EU IFIs, 2021). Maar beide organisaties waarschuwen expliciet dat het om eigen collecties, berekeningen en grove indicaties gaat en achten deze niet betrouwbaar genoeg voor wetenschappelijke analyse

Tabel 1 Overzicht van de gebruikte variabelen

Variabele	Meting	Bron
BBP-ontwikkeling jaar 2020	procentuele volumeverandering	Eurostat
Dagelijkse Covid-19 sterfgevallen	personen per miljoen inwoners (log)	Our World in Data
Zwaarte Lockdown	<i>Stringency Index</i> 0-100; 100 = striktst	Oxford
Cultuur Onzekerheidsvermijding	<i>Hofstede Index</i> 0-120; 120 = hoogste	Hofstede
Aandeel Toerisme en Reizen	procentueel, aandeel van het bbp (log)	Worldbank
Aandeel Consumptie Huishoudens	procentueel, aandeel van het bbp	Eurostat
Openheid Economie	export en import, aandeel van het bbp (log)	Worldbank
Effectiviteit Overheid	<i>Effectiveness Index</i> -2,5-2,5; 2,5 = hoogste	Worldbank
Internet Huishoudens Thuis	percentage van alle huishoudens	ITU-D

Vanzelfsprekend is de bbp-ontwikkeling in 2020 de afhankelijke variabele. Initieel probleem bij deze variabele is dat de observatie voor Ierland als enig groeicijfer een uitbijter is en zelfs de *Irish Central Statistics Office* vanuit overwegingen van betrouwbaarheid zelf liever niet werkt met het bbp; het bureau prefereert de maatstaf *modified domestic demand (mdd)* welke globaliserings-effecten, zoals de handel in intellectueel eigendom en het *leasen* van vliegtuigen buiten beschouwing laat. Ter indicatie: terwijl in 2020 het Iers bbp 3,4% groeide, daalde het mdd 5,4%, waarbij dit verschil verklaard wordt door de vele internationale transacties en uitgaande winststromen van multinationals (Irish Central Statistics Office, 2021). Om betrouwbaardere en vergelijkbare uitkomsten te genereren, voer ik mijn analyse uit met de bbp-cijfers van 27 lidstaten exclusief Ierland. Overigens, mijn resultaten blijken hetzelfde als ik het mdd van Ierland in mijn analyse meeneem.

In deze bijdrage verken ik middels meervoudige regressies eerst relaties tussen de acht onafhankelijke variabelen gezamenlijk en de bbp-ontwikkeling. Vervolgens verdiep ik de enkelvoudige verbanden. Door OLS-regressies en scatterplots te combineren ontstaat een beeld van de impact van factoren. Om overfitting van het beperkte aantal datapunten van 26 lidstaten te voorkomen, worden steeds maximaal drie onafhankelijke variabelen in de meervoudige regressie opgenomen. Ik hanteer robuuste regressies en enkele log-aanpassingen wegens overwegingen van homoskedasticiteit en de normaalverdeling. Van multicollineariteit is geen sprake, zo bewijzen zowel de lage correlaties als de beperkte scores op de *variance inflation factor (vif)*. Bij de interpretatie dient rekening gehouden te worden dat enige endogeniteit tussen de variabelen bestaat, bijvoorbeeld tussen het aantal dagelijkse nieuwe coronasterfgevallen en de zwaarte van de lockdown. Dit is echter lastig te voorkomen, zoals ook in andere empirische Covid-19-studies opgemerkt (König & Winkler, 2020; Sapir, 2020). Tabel 2 geeft de *summary statistics* van mijn dataset weer.

Tabel 2 Summary Statistics.

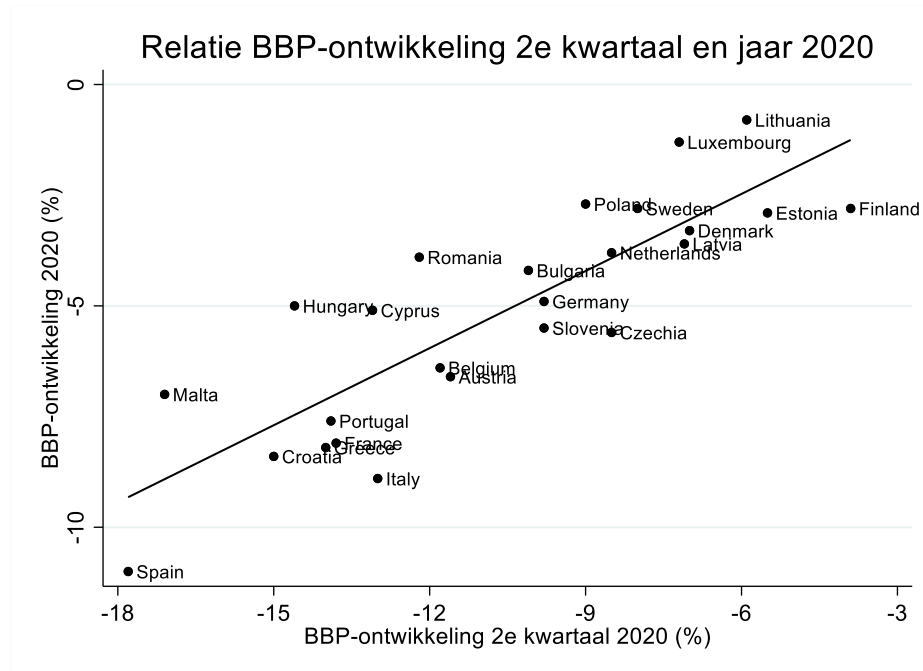
Variabele	N	$\bar{X}$	σ	Min	Max
BBP-ontwikkeling jaar 2020	26	-5,22	2,50	-11,00	-0,80
Dagelijkse Covid-19 sterfgevallen	27	0,49	0,71	-1,29	1,53
Zwaarte Lockdown	27	47,94	5,90	36,38	59,19
Cultuur Onzekerheidsvermijding	27	72,11	21,96	23,00	112,00
Aandeel Toerisme en Reizen	27	2,30	0,49	1,51	3,22
Aandeel Consumptie Huishoudens	27	54,30	11,04	28,20	76,10
Openheid Economie	27	0,21	0,44	-0,51	1,34
Effectiviteit Overheid	27	1,05	0,56	-0,28	1,94
Internet Huishoudens Thuis	27	87,93	5,72	75,00	98,00

De acht onafhankelijke, variabelen waarvan ik de impact op bbp-ontwikkeling bekijk, komen overeen met mijn eerdere verkenning voor het tweede kwartaal van 2020. Toen bleken zij de krimp van EU-lidstaten te versterken of te dempen. Significante negatieve verbanden toonden de zwaarte van de lockdown, de mate van cultuur van onzekerheidsvermijding het aandeel toerisme en reizen, en het aandeel consumptie van de huishoudens. Significante positieve verbanden hadden de openheid van de economie, de effectiviteit van de overheid en het percentage burgers dat toegang had tot een computer of een laptop. De vraag is in hoeverre deze kwartaalbevindingen ook voor het hele jaar gelden. Over 2020 konden marktpartijen, burgers en overheden zich immers aanpassen aan de nieuwe corona-economie en herstelgroei realiseren.

Tegelijkertijd lijkt de bbp-ontwikkeling van een EU-lidstaat in het tweede kwartaal van 2020 een heel redelijke voorspeller te zijn geweest voor de bbp-ontwikkeling over heel 2020, zoals figuur 2 illustreert ($r = 0,84$; $R^2 = 0,71$). Blijkbaar was het economisch herstel, al dan niet via aanpassingsvermogen of inhaalgroei in de tweede helft van dit eerste corona-jaar erg lastig. Desalniettemin lijkt het bepaalde landen wel gelukt om aanzienlijke

inhaalgroei te realiseren, zoals Hongarije en Roemenië, en andere lidstaten niet, zoals Spanje en Italië. Dit suggereert dat het overheidsbeleid, de economische structuur, het hebben van geluk of pech, dan wel andere factoren, invloed hadden.

Figuur 2 Samenhang tussen de bbp-ontwikkeling in het tweede kwartaal en het jaar 2020

4 Regressie-uitkomsten

Basismodel

Tabel 3 geeft de uitkomsten van de robuuste OLS-regressies. Mijn basismodel (0) bestaat uit twee coronaspecifieke onafhankelijke variabelen: het gemiddelde aantal dagelijkse nieuwe coronasterfgevallen en de gemiddelde zwaarte van de lockdown. Bovenal, het lockdown-beleid lijkt een grote impact te hebben op de bbp-ontwikkeling in 2020. Samen verklaart dit coronaspecifieke basismodel grofweg 45 procent van de variatie in bbp-groei tussen de EU-lidstaten.

30 De lockdown, toeristische sector en coronasterfte in 2020 bepalend voor de bbp-krimp van EU-landen

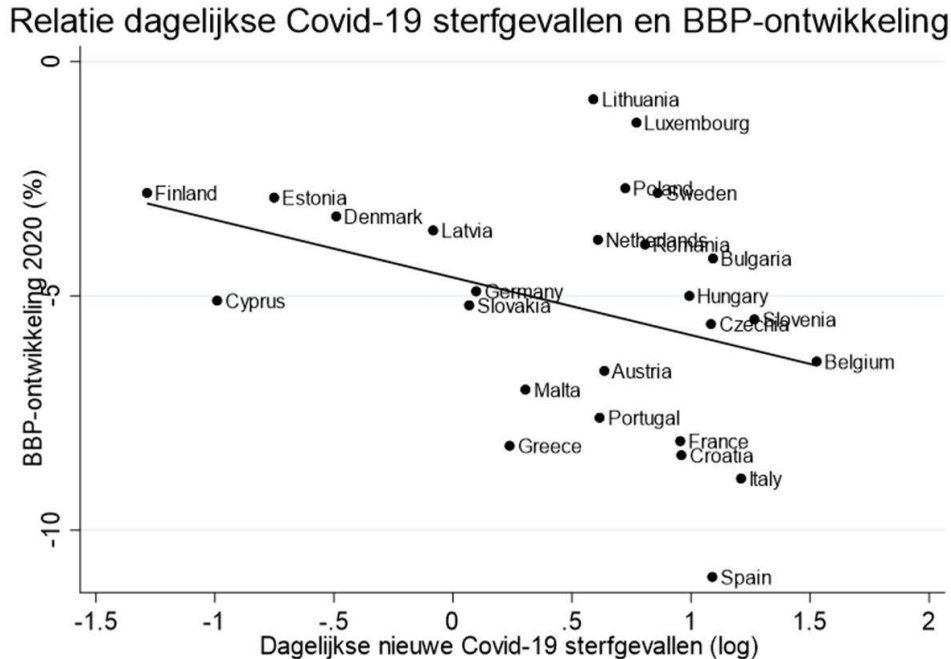
Tabel 3 Regressieresultaten: Effect op bbp-groei in 2020

Afhankelijke variabele							
<i>BBP-ontwikkeling jaar 2020 (%)</i>	(0)	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Dagelijkse Covid-19 sterfgevallen	-0.44 (0.44)	0.04 (0.38)	-0.92* (0.47)	-0.64 (0.45)	-0.55 (0.44)	-0.19 (0.46)	-0.17 (0.41)
Zwaarte Lockdown	-0.26*** (0.07)	-0.23*** (0.07)	-0.20*** (0.05)	-0.21** (0.07)	-0.22*** (0.07)	-0.26*** (0.07)	-0.28*** (0.07)
Cultuur Onzekerheidsvermijding		-0.04*** (0.01)					
Aandeel Toerisme en Reizen			-2.64*** (0.45)				
Aandeel Consumptie Huishoudens				-0.09** (0.03)			
Openheid Economie					1.04 (1.27)		
Effectiviteit Overheid						0.94 (0.84)	
Internet Huishoudens Thuis							0.12** (0.05)
Aangekondigde Steunpaketten							
Constant (a)	7.53** (3.27)	8.88** (3.07)	10.96*** (2.76)	9.91*** (2.86)	5.46 (3.63)	6.23* (3.42)	-2.33 (6.58)
R-squared	0.444	0.547	0.691	0.554	0.469	0.483	0.515
N	26	26	26	26	26	26	26
F-statistic	14.60	15.22	18.26	12.85	13.18	8.91	13.33

NB: Robuuste standard errors tussen haakjes; *=significant $p \leq 0.10$, **= significant $p \leq 0.05$, ***= significant $p \leq 0.01$

Hoewel hun verband, zoals verwacht negatief is, vind ik bijna geen significantie voor het landelijk gemiddelde aantal dagelijkse nieuwe coronasterfgevallen per miljoen inwoners en de bbp-ontwikkeling. Hoewel geregeld gesteld is dat een sterker stijgend aantal infecties per miljoen inwoners en meer (over)sterfte de (ir)rationele virusangst voedt en zich vertaalt in gedragseffecten als afname van de mobiliteitsbewegingen, sociale activiteiten, investeringen en consumptieve uitgaven, spreekt dit niet direct uit deze jaardata. Figuur 3 illustreert inderdaad veel variatie tussen landen. Zo hadden Zweden, Roemenië, Hongarije, Frankrijk en Kroatië vergelijkbare relatieve dagelijkse nieuwe sterftcijfers over 2020, maar grote verschillen in bbp-ontwikkeling.

Figuur 3 Relatie gemiddeld aantal nieuwe dagelijkse coronasterfgevallen en de bbp-ontwikkeling over 2020

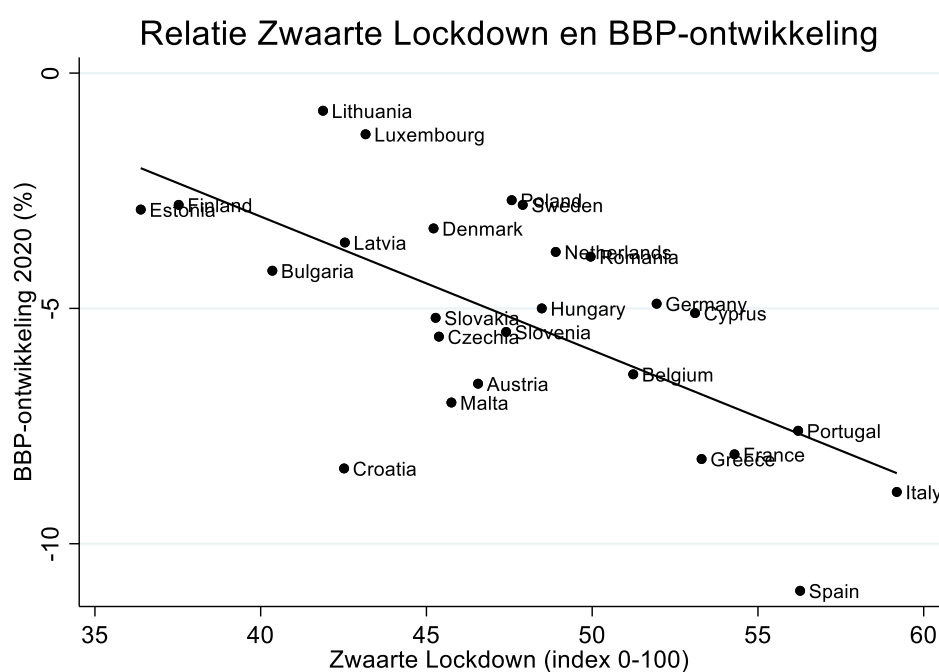

Om te verzekeren dat deze uitkomst robuust is, heb ik met meerdere vaak gehanteerde maatstaven voor de mate van Covid-19-verspreiding checks uitgevoerd. Hoewel al het beschikbare cijfermateriaal betrouwbaarheidsproblemen kent, zijn sterftcijfers betrouwbaarder dan besmettingscijfers. Coronagerelateerde sterfgevallen worden relatief nauwkeurig geregistreerd, terwijl een aanzienlijk deel van de besmette inwoners zich niet laat testen. Toch blijken ook geen significante relaties met het geregistreerde totaal aantal coronasterfgevallen (cumulatief in plaats van dagelijkse nieuwe), het geregistreerde aantal nieuwe dagelijkse geteste coronabesmettingen, of het totaal aantal geteste besmette inwoners – elk gemeten per miljoen inwoners. Tot slot tonen checks met oversterftcijfers van Eurostat, zowel gemiddeld over het hele jaar als per maand, tevens geen significant verband. Een verklaring is dat na de uitbraak in Italië in maart in de andere lidstaten burgers, bedrijven en overheid preventief hun gedrag aanpasten; men reageerde op coronaberichten uit het buitenland, ook in de rest van het jaar.

Duidelijk komt wel uit deze data-analyse dat gemiddeld zwaardere lockdown-maatregelen in EU-landen samen gaan met meer economische schade in 2020. In elk regressiemodel wordt een gemiddeld punt hoger op de stringency-index (0 tot 100, waarbij 100 de zwaarst lockdown aangeeft) van de Oxford Policy Tracker significant gerelateerd aan minstens 0,20%-punt extra bbp-verlies. Daarbij lijkt de gemiddelde zwaarte van de lockdown aanzienlijke verklarende kracht te hebben. Figuur 4 illustreert de relatie. De range loopt van de

landen Estland en Finland, die gemiddeld het zwakste beperkingsbeleid voerden en beperkte economische krimp ondervonden, tot aan Italië, Portugal en Spanje, die (noodgedwongen) juist de zwaarste lockdowns instelden en grote bbp-verliezen hadden. Toch blijkt uit het feit dat aanzienlijke variatie in de bbp-ontwikkeling onverklaard blijft dat andere factoren hun impact hadden. Overigens is het goed hier de kanttekening te maken dat de Stringency Index van de Oxford Policy Tracker een grove weergave is van het nationale lockdown-beleid en vanzelfsprekend tekortkomingen kent. Desalniettemin is het de beste gestandaardiseerde methodiek die voor het hele jaar beschikbaar is, methodologisch geverifieerd en sluit aan bij andere studies (König & Winkler, 2020; Sapir, 2020). Verder geeft deze operationalisatie van het gemiddelde niet de nuance van 'snelle' of 'heftige korte' lockdowns. Maar het is zeer verdedigbaar om de gemiddelde zwaarte van de lockdown over het jaar af te zetten tegen de gemiddelde bbp-ontwikkeling, en voorkomt subjectieve databewerkingen.

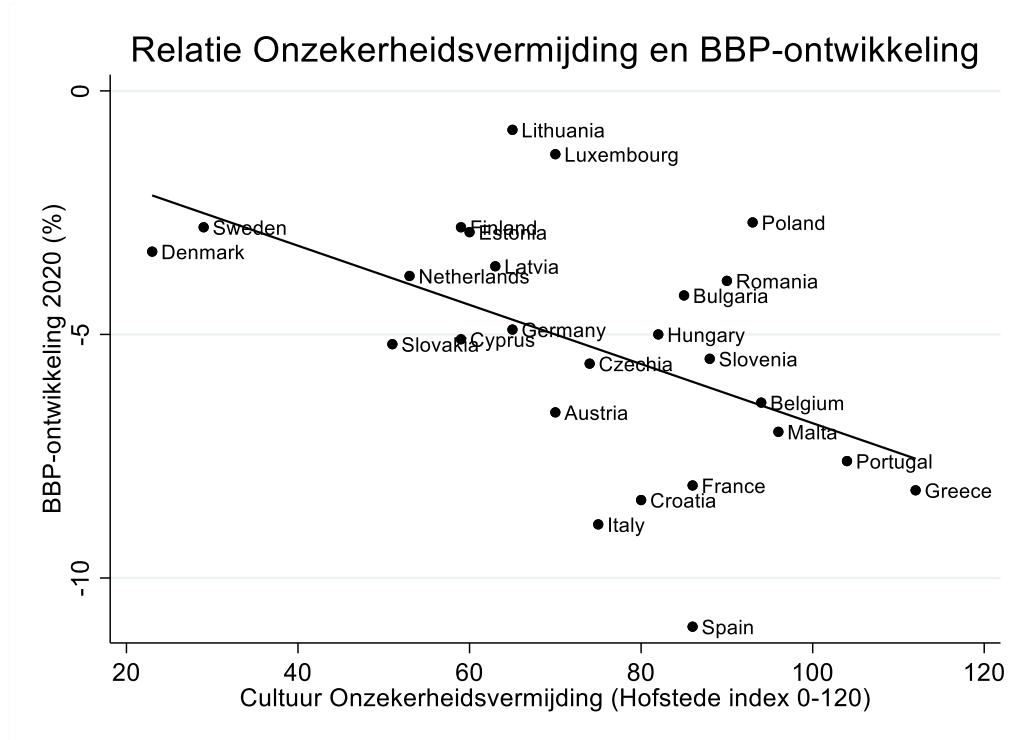
Figuur 4 Relatie gemiddeld zwaarte lockdown en de bbp-ontwikkeling over 2020

Een deel van de onverklaarde variatie door de lockdown kan uitgelegd worden door de cultuurdimensie onzekerheidsvermijding van Hofstede; er is een significante negatieve relatie met de bbp-ontwikkeling in EU-landen in 2020. Hoe hoger de bevolking scoort op onzekerheidsvermijding hoe sterker de krimp van het bbp. Figuur 5 laat de relatie zien. Een punt hoger op de index (0 tot 100) van Hofstede komt significant overeen met 0.04%-punt extra bbp-verlies. Het partiële negatieve effect van de lockdown-zwaarte daalt iets: het

gewicht gaat van -0.26 naar -0.23. De totale verklarende waarde van model (1) ten opzichte van het basismodel stijgt met 7%. Hiermee is de mogelijke impact van de nationale cultuur van onzekerheidsvermijding voor het hele jaar kleiner dan voor het tweede kwartaal. Dit is logisch: in de eerste onbekende fase van een pandemie zijn culture verschillen (en angst) belangrijk voor gedrag, in de tweede meer bekende fase leren bevolkingen en landen van elkaar en rationaliseert gedrag. Overigens zou het kunnen dat landen met een hogere mate van onzekerheidsvermijding (eerder) een zwaardere lockdown invoerden, omdat cultuur beleid beïnvloedt. Het bewijs hiervoor is dun. De correlaties tussen onzekerheidsvermijding en gemiddelde zwaarte van de lockdown, de snelheid waarmee de lockdown in het jaar werd opgevoerd, de snelheid waarmee werd gereageerd op de eerste bevestigde coronabesmetting of op het eerste coronasterfgeval zijn respectievelijk 0.23, -0.20, -0.11 en 0.32.

Figuur 5 Relatie cultuurdimensie onzekerheidsvermijding bevolking en de bbp-ontwikkeling over 2020

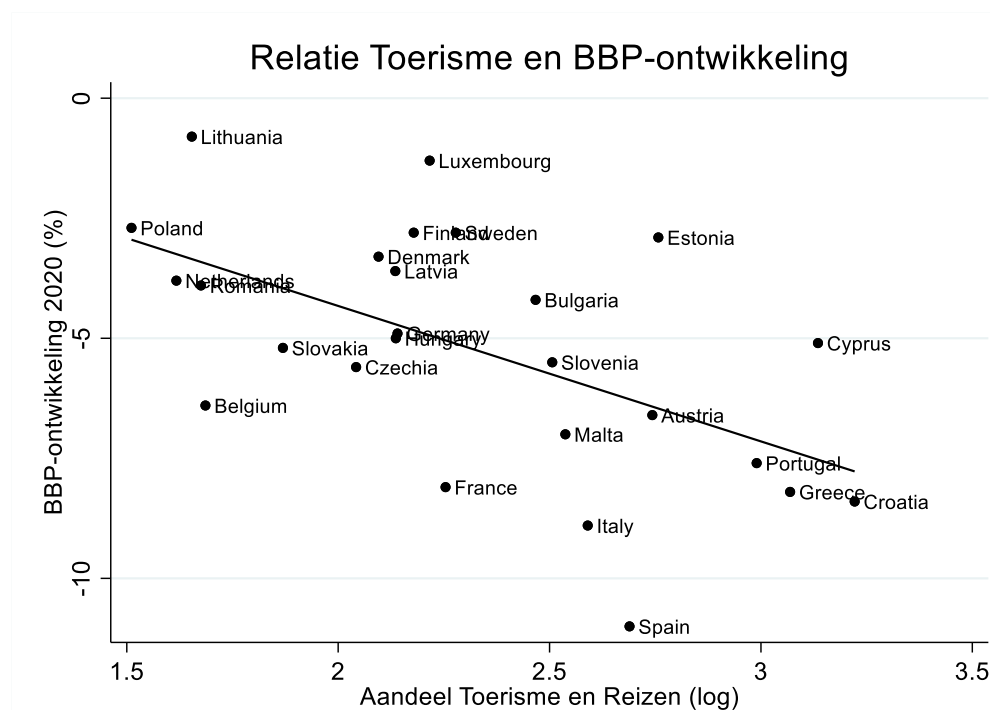

Uit model (2) lijkt dat het aandeel toerisme en reizen in een lidstaat een veel grotere impact had op de bbp-ontwikkeling over 2020 dan cultuur. Figuur 6 illustreert de significante relatie. De internationale reisbeperkingen van burgers binnen de EU en de afgegeven code-rood-waarschuwingen aan potentiële toeristen lijken een negatieve economische impact te hebben gehad op EU-landen die afhankelijker zijn van toerisme en reizen. Het is aanneme-

lijk dat de impact van deze economische structuur over het hele jaar veel groter werd, omdat de maanden juli en augustus in het derde kwartaal normaalgesproken de toerisme- en reismaanden zijn. Verder toont de factor dagelijkse nieuwe coronasterfgevallen alleen in dit model een significante negatieve relatie met bbp-ontwikkeling, wat opvallend is aangezien dit op basis van theoretische en empirische overwegingen in elk regressiemodel werd verwacht. Het partiële negatieve effect van de zwaarte van de lockdown daalt: het gewicht gaat van -0.26 naar -0.20.

De verklaringskracht van dit model stijgt met 24%-punt, van 45% naar 69%. Statistische verdieping wijst uit dat hiervan bij benadering het partiële effect van de zwaarte van de lockdown 49%-punt was (de helft), van het aandeel toerisme en reizen 36%-punt (een derde) en van de dagelijkse nieuwe coronasterfgevallen 15%-punt (een zevende). Dit suggereert dat over heel 2020 de vormgeving van de lockdown het meest bepalend was voor de economische schade, daarna de grootte van de toeristische sector, en op enige afstand de coronasterfte zelf.

Figuur 6 Relatie aandeel toerisme en reizen en de bbp-ontwikkeling over 2020

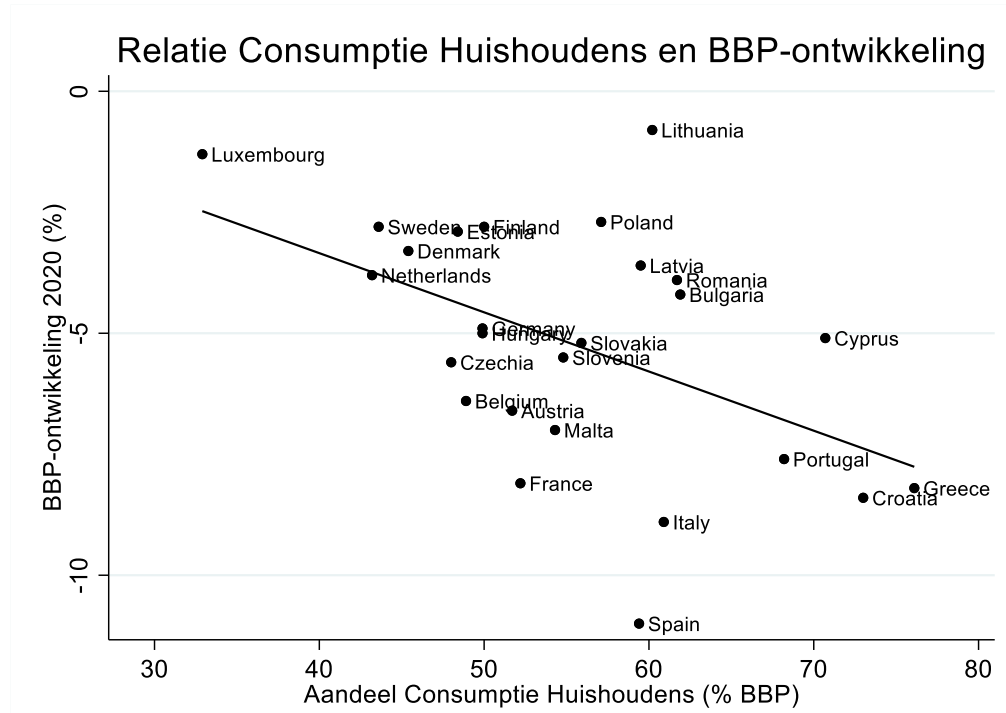

Het aandeel consumptie van huishoudens in de economie van een EU-lidstaat lijkt een verklaring te kunnen zijn. Deze economische structuurdimensie heeft een aardige verklarende kracht, spreekt uit model (3). Een %-punt toename is significant gerelateerd aan 0.09%-punt bbp-daling. Het partiële negatieve effect van de zwaarte van de lockdown

daalt nu naar -0.21. De totale verklarende waarde van model (3) ten opzichte van het basismodel stijgt met grofweg 10%. Figuur 7 illustreert de relatie.

Opmerkelijk is dat de modellen (4) en (5) geen significante relaties laten zien tussen de onafhankelijke variabelen openheid van de economie en effectiviteit van de overheid en de afhankelijke variabele bbp-ontwikkeling. Dit wijkt af van mijn resultaten van de verkenning van het tweede kwartaal. Het eerste verschil kan verklaard worden doordat lopende orders in de export en import van goederen en diensten in de beginfase van de coronacrisis nog vaak doorgingen, wat een tijdelijk voordeel opleverde, maar over het hele jaar de wereldhandel forse neerwaartse klappen kreeg. Het tweede verschil kan verklaard worden door inhaaleffecten van lerende overheden over het jaar en door het rationaliseren en daarmee convergeren van beleid van de lidstaten.

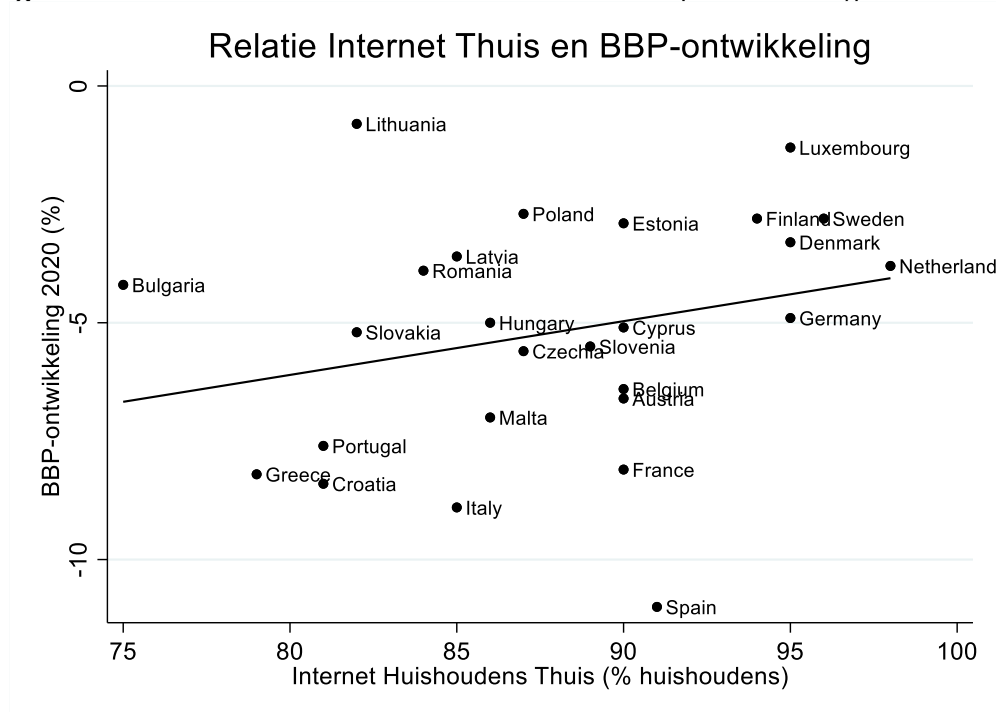
Figuur 7 Relatie aandeel consumptie van huishoudens en de bbp-ontwikkeling over 2020

Tot slot lijkt enige empirische steun te zijn voor de verwachting dat EU-lidstaten waarin huishoudens betere ICT-faciliteiten hadden zich beter door het coronajaar sloegen. Model (6) laat zien dat een %-punt hoger aandeel huishoudens met internet thuis leidde tot een gemiddeld 0.11%-punt hogere bbp-ontwikkeling in 2020. Figuur 8 toont dit verband, hoewel de spreiding aanzienlijk is. Het is logisch dat in dit 'Great Lockdown'-jaar de sterkere ICT-economiën beter in staat waren digitaal hun productie (thuiswerken) en consumptie (e-commerce) door te zetten. Toch wijkt de uitkomst af van de tweedekwartaalanalyse waar toegang tot een computer of laptop van burgers fors meer verklarende kracht had dan de toegang tot internet thuis, het aandeel bedrijven met breedband internet, of het aandeel bedrijven dat mobiele apparatuur verzorgt voor zijn medewerkers. Er zit logica achter dit

verschil: digitale hardware was direct na pandemiestart de eerste technische vereiste voor thuiswerken in het tweede kwartaal en de bevoorrading ervan is relatief snel op te lossen. Maar over het hele coronajaar ontstaat voordeel vooral door een betere dekking en snelheid van het internetnetwerk waarvan de realisatie kapitaal, expertise en tijd vergt.

Figuur 8 Relatie aandeel huishoudens met internet en de bbp-ontwikkeling over 2020

5 Conclusie en discussie

Het bbp van EU-lidstaten daalde door de coronacrisis in 2020 gemiddeld met 4,8%. Uit mijn verkenning lijkt dat de zwaarte van de lockdown, de grootte van de toeristische sector en het aantal dagelijkse nieuwe coronasterfgevallen samen een aanzienlijk deel van de onderliggende variatie in bbp-krimp tussen de lidstaten kunnen verklaren. Dit model had met 69% de hoogste verklaringskracht, waarbij statistische verdiepingen uitwijzen dat hiervan bij benadering het partiële effect van de zwaarte van de lockdown 49 %-punt was (de helft), van het aandeel toerisme en reizen 36 %-punt (een derde) en van de dagelijkse nieuwe coronasterfgevallen 15 %-punt (een zevende). Dit suggereert dat over heel 2020 de vormgeving van de lockdown het meest bepalend was voor de economische schade, daarna de grootte van de toeristische sector, en op enige afstand de coronasterfte zelf.

Verder lijken de nationale cultuur van onzekerheidsvermijding, het aandeel consumptie van huishoudens in de economische structuur, en het percentage huishoudens met internet

thuis mogelijk enige invloed te hebben gehad op de economische ontwikkeling in het jaar.² Deze resultaten sporen grotendeels met de literatuur. Er zijn enkele verschillen. De openheid van de economie en de effectiviteit van de overheid lijken over het hele jaar geen bepalende factoren, hoewel dit wel het geval leek in het tweede kwartaal. Dit is logisch: in de eerste fase liepen de orders van import en export nog enigszins door en was snel en sterk overheidsoptreden voordelig, maar beide effecten ebben weg. Daarnaast lijken over het hele jaar de zwaarte van de lockdown en grootte van de toeristische sector aanzienlijk groter gewicht in de schaal te leggen dan de cultuurdimensie onzekerheidsvermijding, terwijl cultuur voor het tweede kwartaal juist grotere verklaringskracht had. Ook dit is begrijpelijk in het begin van een onbekende en onzekere crisis geeft cultuur de overheid en burgers sturing in gedrag, daarna wordt regelgeving, structuur en rationeel beleid van grotere invloed.

Belangrijke discussie is dat men van mening kan zijn dat de gekozen afhankelijke variabele bbp-ontwikkeling in 2020 niet de meest valide weergave van de coronaschade is. Een betere weergave zou eventueel de bbp-ontwikkeling ten opzichte van de economische groei in pre-coronajaar 2019 of een langjarig structureel groeipad zijn, omdat dit schaalt ten opzichte van eerdere groeiprestaties. Vanuit dat perspectief heb ik de regressieanalyses ook uitgevoerd met de bbp-ontwikkeling in 2020 ten opzichte van 2019 en de bbp-ontwikkeling in 2020 ten opzichte van de gemiddelde jaarlijkse groei van 2010 tot en met 2019 (10 jaar). Deze regressieresultaten zijn te vinden in de Annex (figuren 9 en 10). De verklaringskracht van de modellen daalt, maar het resultaat lijkt te blijven staan dat de zwaarte van de lockdown, de grootte van de toeristische sector en de coronasterfte de belangrijkste invloed op de afwijkende bbp-ontwikkeling in 2020 hadden.

Tot slot geven mijn resultaten geen enkele uitsluitel in het debat over de wisselwerking tussen de virusverspreiding, de lockdown-zwaarte en de economische ontwikkeling op langere termijn (IMF, 2020). Zo kan het dat EU-landen die in 2020 eerder in lockdown gingen, of een steviger lockdown-beleid voerden, in 2021 betere groeicijfers zullen tonen. Het blijft opmerkelijk dat met meerdere operationalisaties geen directe relatie lijkt tussen de virusverspreiding en de bbp-ontwikkeling over het jaar. Dit is verklaarbaar door de verschillende snelheden waarmee Covid-19 EU-lidstaten bereikte, waarbij het verrassingseffect afnam, en zeker vanaf 1 april waren alle bevolkingen en regeringen in 2020 bewust van de noodzaak van voorzichtigheid en preventief lockdown-beleid. Een mogelijk is ook dat regeringsleiders via publieke optredens en beleid invloed hadden op de virusangst en gedragsreacties van de bevolking.

² Tegelijkertijd verliezen deze mogelijke verklaringen hun significantie na toevoeging aan model (2) met het aantal dagelijkse nieuwe coronasterfgevallen, gemiddelde lockdown-zwaarte, en grootte van de toeristische sector. De 69% verklaringskracht van model (2) verbetert vrijwel niet met een vierde variabele. Wegens overwegingen van overfitting is deze route niet uitgewerkt in deze bijdrage. Desalniettemin versterkt het de conclusie dat de lockdown-zwaarte, grootte van de toeristische sector en coronasterfte bepalend waren.

Beleidsaanbevelingen

Gelet op de duidelijke schadelijke gevolgen van een zwaardere lockdown voor de economische ontwikkeling en het beperkte bewijs voor schade door een lichte toename van de virusverspreiding en -fataliteit, zouden regeringen uit economische overwegingen kunnen kiezen om contactbeperkende maatregelen enigszins te versoepelen. Tegelijkertijd vergen zulke keuzes een integrale politieke weging van medische, sociale, economische en andere effecten. Hier ging mijn verkenning niet op in.

Omdat het percentage huishoudens met internet thuis een positief effect lijkt te hebben op de bbp-ontwikkeling, zouden de EU-lidstaten moeten investeren in de infrastructuur voor goed werkend en toegankelijk internet voor alle huishoudens. Deze investeringen kosten tijd, arbeid, expertise en kapitaal, maar verhogen op de langere termijn de bbp-bodem van een land. De productie en consumptie kunnen dan beter digitaal worden voortgezet, wat positieve gevolgen heeft voor de welvaart in enge zin, maar eventueel ook de brede welvaart, als burgers die dat willen vanuit huis kunnen gaan werken. Hier ligt een EU-brede opdracht voor de verbetering van de digitale infrastructuur.

Suggesties vervolgonderzoek

Het zou interessant zijn te bekijken hoe verschillende vormen van lockdown-beleid de economie hebben beïnvloed. In mijn verkenning ging ik nu uit van de gemiddelde zwaarte, maar er zijn natuurlijk allerlei smaken kijkende naar de snelheid van invoering, de heftigheid, de duur en dergelijke. Mocht Covid-19 en lockdown-beleid onverhoopt nog enige jaren bij ons blijven, dan is het goed hier meer van te weten.

Verder zou het informatief zijn welk effect het (discretionaire) begrotingsbeleid van overheden in 2020 had op de bbp-ontwikkeling en daarbij aansluitend de ontwikkeling van de werkloosheid, werkgelegenheid en inkomens. Deze analyse is zeer welkom, maar zal pas gedaan kunnen worden als preciezere en betrouwbaardere data beschikbaar komt over de hoogte en vormgeving van steunpakketten en begrotingsstimuli van EU-lidstaten in 2020. Mijn hoop richt zich op werk door *Eurostat*, het *IMF* of het *Network of EU IFIs*. Desalniettemin zal dit de uitkomsten van deze verkenning wijzigen.

Deze analyse blijft vatbaar voor zorgen over endogeniteit. Bijvoorbeeld, de ontwikkeling van het virus heeft de zwaarte van de lockdown beïnvloed en andersom. Voorgaande Covid-19-studies wezen op en kampten met hetzelfde (König & Winkler, 2020; Sapir, 2020). Vervolgonderzoek met verfijndere methodologie kan hier meer duidelijkheid geven.

Verder heeft deze EU-lidstaten-dataset 27 observaties, wat een relatieve kleine populatie is en waardoor snel overfitting van een regressiemodel optreedt. Een vervolgonderzoek zou uitbreiding van de dataset kunnen zijn met niet-EU-landen; hoewel hierdoor het onderzoeksgebied echt verandert. Al met al geeft deze analyse een informatief inzicht in de verklaringen voor verschillen in bbp-ontwikkeling tussen EU-lidstaten, waar Nederland deel van uitmaakt, in dit 'coronajaar' 2020.

Auteur

Wimar Bolhuis (e-mail: w.d.bolhuis@law.leidenuniv.nl) is universitair docent bij de afdeling economie van de Universiteit Leiden.

Literatuurlijst

- Atalan, A., 2020, Is the lockdown important to prevent the COVID-19 pandemic? Effects on psychology, environment and economy-perspective, *Annals of medicine and surgery*, vol. 56: 38-42.
- Bargain, O. en U. Aminjonov, 2020, Trust and compliance to public health policies in times of COVID-19. *Journal of Public Economics*, vol. 192: 104316.
- Bhatti, A., H. Akram en H.M. Basit, 2020, E-commerce trends during COVID-19 Pandemic, *International Journal of Future Generation Communication and Networking*, vol. 13(2): 1449-1452.
- Bolhuis, W.D., 2021, Krimp in tweede kwartaal 2020 groter in EU-landen met zwaardere lockdown, Economisch Statistische Berichten, te verschijnen.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, 2021, Hoeveel bedrijven gebruiken steunmaatregelen coronacrisis door de overheid?, Geraadpleegd op 16 juni 2021: <https://www.cbs.nl/nl-nl/faq-corona/overheid/hoeveel-bedrijven-gebruiken-steunmaatregelen-coronacrisis-door-de-overheid->
- Daniell, K.A., 2014, The role of national culture in shaping public policy: a review of the literature, HC Coombs Policy Forum: 1-29.
- Eurostat, 2021, GDP and main components (output, expenditure and income).
- Farboodi, M., G. Jarosch en R. Shimer, 2020, Internal and external effects of social distancing in a pandemic, NBER Working Paper 27059.
- Fang, S., L.C. Xu en Y. Yi, 2020, The Interplay of Policy, Institutions, and Culture in the Time of Covid-19, World Bank Group Policy Research Working Papers.
- Frey, C.B., C. Chen en G. Presidente, 2020, Democracy, culture and contagion: political regimes and countries responsiveness to Covid-19, DCC Paper.
- Gautier, P., 2020, Verstandig Covid-19 beleid vereist integrale aanpak van economie en epidemiologie, Economisch Statistische Berichten, vol. 105(4792): 574-577.
- Goolsbee, A. en C. Syverson, 2020, Fear, lockdown, and diversion: Comparing drivers of pandemic economic decline, *Journal of Public Economics*, vol. 193 (2021): 104311.
- Gupta, S., K.I. Simon en C. Wing, 2020, Mandated and voluntary social distancing during the Covid-19 epidemic: A review, NBER Working Paper 28139.
- Hofstede, G., 2011, Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in Context, online readings in psychology and culture, vol. 2(1): 2307-0919.
- Huynh, T.L.D., 2020, Does culture matter social distancing under the COVID-19 pandemic?, *Safety Science*, vol. 130 Okt: 104872.
- IMF, 2020, World Economic Outlook, October 2020: A Long and Difficult Ascent.
- IMF, 2021, Fiscal Monitor Database of Country Fiscal Measures in Response to the COVID-19 Pandemic, Geraadpleegd op 16 juni 2021: <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Fiscal-Policies-Database-in-Response-to-COVID-19>
- Irish Central Statistics Office, 2021, Press Statement Quarterly National Accounts Quarter 4 2020 and Year 2020 (preliminary) and International Accounts Quarter 4 2020, Press Statement 5 maart.
- Karic, T. en J. Mededovic, 2020, Covid-19 conspiracy beliefs and containment-related behavior: The role of political trust, Personality and Individual Differences, vol. 175 June 2021: 110697.
- König, M. en A. Winkler, 2020, COVID-19: Lockdowns, Fatality Rates and GDP Growth, *Intereconomics*, vol. 56(1): 32-39.

40 De lockdown, toeristische sector en coronasterfte in 2020 bepalend voor de bbp-krimp van EU-landen

- Li, J., K. Guo, E.H. Viedma, H. Lee, J. Liu, N. Zhong, L.F.A.M. Gomes, F.G.Filip, S. Fang, M.S Özdemir, X. Liu, G. Lu. en Y. Shi, 2020, Culture versus Policy: More Global Collaboration to Effectively Combat COVID-19, *The Innovation*, vol. 1(2): 100023.
- Maor, M. en M. Howlett, 2020, Explaining variations in state Covid-19 responses: psychological, institutional, and strategic factors in governance and public policy making, *Policy Design and Practice*, vol. 3(3): 228–241.
- Network of EU IFIs, 2021, European Fiscal Monitor (March 2021), Geraadpleegd op 16 juni 2021: <https://www.euifis.eu/eng/fiscal/299/european-fiscal-monitor-march-2021>
- Neuteboom, N., P. Golec en S. Phlippen, 2020, De Nederlandse economie tijdens covid-19: economische gevolgen van de tweede golf, *Economic Insights*, Economisch Bureau ABN Amro.
- Sapir, A, 2020, Why has Covid-19 hit different European Union economies so differently?, *Policy Contribution 202/18*, Bruegel.
- Toshkov, D., K. Yesilkagit en B. Carroll, 2020, Government Capacity, Societal Trust or Party Preferences? What Accounts for the Variety of National Policy Responses to the Covid-19 Pandemic in Europe?, *OSF Preprint* April 29.
- Zhou, Y., R. Xu, D. Hu, Y. Yue, Q. Li en J. Xia, 2020, Effects of human mobility restrictions on the spread of COVID-19 in Shenzhen, China: a modelling study using mobile phone data, *The Lancet Digital Health*, vol. 2(8): 417–424.

Annex

Figuur 9 Regressieresultaten: Effect op verschil tussen bbp-groei in 2020 en 2019

Afhankelijke variabele							
BBP-ontwikkeling 2020vs2019 (%)	(0)	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Dagelijkse Covid-19 sterfgevallen	-0.65 (0.48)	-0.10 (0.52)	-1.14*** (0.35)	-0.94** (0.36)	-0.66 (0.53)	-0.08 (0.38)	-0.21 (0.38)
Zwaarte Lockdown	-0.16** (0.08)	-0.10 (0.08)	-0.10 (0.06)	-0.08 (0.07)	-0.15 (0.09)	-0.15** (0.07)	-0.18** (0.07)
Cultuur Onzekerheidsvermijding		-0.07*** (0.02)					
Aandeel Toerisme en Reizen			-2.67*** (0.51)				
Aandeel Consumptie Huishoudens				-0.12*** (0.03)			
Openheid Economie					0.05 (1.90)		
Effectiviteit Overheid						2.13** (0.80)	
Internet Huishoudens Thuis							0.19*** (0.06)
Aangekondigde Steunpaketten							
Constant (a)	-0.10 (3.65)	2.04 (3.22)	3.36 (2.58)	3.25 (3.19)	-0.20 (4.39)	-3.05 (3.54)	-16.11** (7.06)
R-squared	0.221	0.478	0.473	0.440	0.221	0.424	0.409
N	26	26	26	26	26	26	26
F-statistic	4.66	9.86	17.63	10.11	3.13	6.18	9.41

NB: Robuuste standard errors tussen haakjes; *=significant $p \leq 0.10$, **= significant $p \leq 0.05$, ***= significant $p \leq 0.01$

Figuur 10 Regressies: Effect op verschil tussen bbp-groei in 2020 en over 10 jaar ervoor

Afhankelijke variabele							
<i>BBP-ontwikkeling 2020vs10jaar (%)</i>	(0)	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Dagelijkse Covid-19 sterfgevallen	-0.78** (0.33)	-0.37 (0.51)	-1.08*** (0.32)	-0.89** (0.32)	-0.73* (0.41)	-0.50 (0.39)	-0.59 (0.38)
Zwaarte Lockdown	-0.12** (0.06)	-0.09 (0.06)	-0.08 (0.05)	-0.09 (0.06)	-0.14* (0.07)	-0.12* (0.06)	-0.13** (0.06)
Cultuur Onzekerheidsvermijding		-0.04 (0.03)					
Aandeel Toerisme en Reizen			-1.62*** (0.55)				
Aandeel Consumptie Huishoudens				-0.05 (0.03)			
Openheid Economie					0.41 (1.78)		
Effectiviteit Overheid						1.04 (0.67)	
Internet Huishoudens Thuis							0.08 (0.06)
Aangekondigde Steunpaketten							
Constant (a)	-1.04 (2.74)	0.12 (3.02)	1.06 (2.76)	0.21 (3.10)	-0.24 (3.41)	-2.48 (2.98)	-7.96 (6.38)
R-squared	0.233	0.331	0.353	0.272	0.237	0.295	0.278
N	26	26	26	26	26	26	26
F-statistic	6.53	6.65	9.42	4.89	4.96	6.80	6.22

NB: Robuuste standard errors tussen haakjes; *=significant $p \leq 0.10$, **= significant $p \leq 0.05$, ***= significant $p \leq 0.01$

Over de Betekenis van Pierson in de Geschiedenis van de Economische Discipline

*Marcel Boumans*¹

Deze rede bespreekt de betekenis van Nicolaas Pierson in de geschiedenis van de economie. Deze betekenis zal afhangen van het historisch perspectief dat men hanteert. Het gekozen perspectief is die van de Nederlandse Canon, namelijk geschiedenis als reflectie van de visie op wetenschap. In het kader van de huidige discussies over institutioneel racisme worden Piersons opvattingen over de slavernij en de zogenaamde compensatieregeling besproken. Het blijkt dat zijn opvattingen racistisch gemotiveerd waren.

1 Inleiding

In deze rede ga ik in op de betekenis van Nicolaas Pierson in de geschiedenis van de economie. Deze betekenis zal afhangen van het historisch perspectief dat men hanteert. Omdat ik het perspectief van de Nederlandse Canon hanteer, dat wil zeggen geschiedenis als reflectie op de hedendaagse maatschappelijke debatten, zal de betekenis van Pierson in het kader van de discussies over institutioneel racisme besproken worden. Dit betekent dat ik me voornamelijk zal richten op Piersons opvattingen over de slavernij en de zogenaamde compensatieregeling.

2 Achtergrond en carrière van Pierson

Omdat ik er niet van uit kan gaan dat iedereen weet wie Nicolaas Pierson is, zal ik, voor ik inga op de betekenis van Pierson in de Geschiedenis van de Economische Discipline, beginnen met het droog opsommen van enkele feiten:

Pierson leefde van 1839 tot 1909 en stamt uit een welgestelde koopmansfamilie te Amsterdam, waarin de godsdienstige waarden en sociale bewogenheid van het protestantse Réveil centraal stonden. In 1861 richtte hij samen met Wiardi Beckman de handelsfirma 'Beckman en Pierson' op, die zich toeleigde op de handel in katoenen koloniale waren. In datzelfde jaar richtte hij ook de *Staatshuishoudkundige Vereeniging* op. In 1865 werd hij voor drie jaar hoofddirecteur van *De Surinaamsche Bank*. In 1868 kwam Pierson in dienst van *De Nederlandsche Bank* als één van de directeurs. In 1877 werd hij hoogleraar staathuishoudkunde

¹ Rede uitgesproken bij de uitreiking van de Pierson Penning aan Prof. dr. S.J.G. van Wijnbergen op 16 december 2020. Mijn dank gaat uit naar Pepijn Brandon, Tina Dulam en Henry Strijk voor hun commentaar op een eerdere versie van deze voordracht.

en statistiek aan de *Gemeentelijke Universiteit* te Amsterdam. In *De Nederlandsche Bank* werd hij in 1885 gepromoveerd tot President, wat hij tot 1891 bleef. In datzelfde jaar begon zijn carrière in Den Haag als minister van Financiën. In 1897 begon hij een tweede periode als minister van Financiën, terwijl hij tevens minister-president was van een kabinet dat bekend werd als het 'kabinet van sociale rechtvaardigheid'. Hij is tevens auteur van het invloedrijke *Leerboek der Staathuishoudkunde*.

3 Wetenschapsgeschiedenis als spiegel

Deze kale feiten over Pierson zijn te vinden op de website van het Pierson Fonds (<https://www.piersonfonds.nl/mr-n-g-pierson/>). Maar wat is de historische betekenis van deze feiten? In deze voordracht zal ik me richten op de betekenis van deze feiten in het licht van de geschiedenis van de economische wetenschap. Deze betekenis wordt bepaald door de gehanteerde geschiedkundige zienswijze. Omdat deze zienswijze niet in steen is gehouwen en meebeweegt met de maatschappelijke debatten, zal daardoor de betekenis van Pierson steeds anders zijn.

Dat geschiedschrijving meebeweegt met de maatschappelijke debatten laat zich het duidelijkst illustreren aan de hand van de discussies rondom welke gebeurtenissen en mensen in de Canon van Nederland opgenomen moeten worden. In 2019 werd door de minister van OCW, Ingrid van Engelshoven, een commissie samengesteld met de opdracht tot een "herijking" van de eerste Canon uit 2006. Deze herijking werd door haar gedefinieerd als "een actualisering die [aansluit] bij nieuwe wetenschappelijke inzichten, maatschappelijke verschuivingen en feedback uit het onderwijsveld" (Kennedy 2020, p. 17). De commissie concludeerde dat een periodieke herijking noodzakelijk is omdat "de inzichten en interpretaties van de geschiedenis voortdurend in ontwikkeling [zijn]. Bovenal is het van belang dat elke generatie haar eigen geschiedenis schrijft volgens de methoden, opvattingen en fascinaties van de eigen tijd. Geschiedenis als *distant mirror*, als spiegel op afstand" (p. 21). Bij deze recente herijking speelde, volgens de commissie, een belangrijke rol dat we nu meer weten "over de betekenis van de slavernij voor de Nederlandse economie dan in 2006. Onze visie op uiteenlopende onderwerpen als het koloniale verleden of het aandeel van vrouwen in de geschiedenis werd bijgekleurd door nieuw onderzoek en maatschappelijk debat" (p. 21).

Ook wetenschapsgeschiedenis functioneert als een spiegel, het reflecteert steeds de dominante visie op wat wetenschap is of zou moeten zijn. En die visie op wetenschap is geen constante. Op dezelfde wijze is de ontwikkeling van het vakgebied geschiedenis van de economische wetenschap een weerspiegeling van de steeds veranderende visies op de economische discipline zelf. Dit laat zich mooi zien aan de hand van de huidige naamgeving van het vakgebied, 'geschiedenis van de economische *wetenschap*,' in vergelijking met de traditionele naamgeving, namelijk 'geschiedenis van het economisch *denken*.' De oudere benaming geeft aan dat de geschiedschrijving zich beperkt tot ideeëngeschiedenis, waarin denkers de hoofdrol spelen. Aan bod komen alleen die economen die een bijdrage geleverd

hebben aan theorievorming en theorieontwikkeling. Het gaat uit van de negentiende-eeuwse opvatting dat de bronnen van kennis en wetenschap de breinen van geniale denkers zijn. Denk bijvoorbeeld aan de gebruikelijk opvattingen over de betekenis van Newton en Albert Einstein voor de wetenschapsgeschiedenis.

4 De historische betekenis van Pierson

Als men volgens deze ideeën-historiografie naar het werk van Pierson kijkt, is zijn historische betekenis niet noemenswaardig. Volgens de eerste stelling uit het proefschrift van Jacques Van Maarseveen over Pierson is Piersons belangrijkste bijdrage aan de ontwikkeling van de economische wetenschap dat hij, zo luidt deze stelling, in Nederland als eerste econoom de betekenis [heeft] onderkend van de grensnuttheorie" (Van Maarseveen 1981, stelling 1), tegenwoordig beter bekend als de marginale nutstheorie. Dit verklaart wellicht waarom er niet of nauwelijks belangstelling is voor Pierson van historici van het economisch denken. De uitzondering is de juist genoemde Van Maarseveen. Zijn proefschrift is een biografie van Pierson voor de periode 1839 tot 1877 waarin Pierson werkzaam was als handelman en bankier. Naar mijn weten is dit de enige biografie in boekvorm. Als enige kenner van het leven en werk van Pierson, is Van Maarseveen in 1989 gevraagd om de publicatie van de volledige correspondentie van Pierson te verzorgen. Het resultaat zijn drie kloeki delen met deze briefwisseling en een appendix. Hoewel Van Maarseveen Pierson omschrijft als "de belangrijkste econoom van Nederland in de negentiende eeuw" en "een geleerde van internationale bekendheid" is Pierson in de geschiedenis van het economisch denken, dat wil zeggen in de ideeëngeschiedenis, nauwelijks zichtbaar.

Vanuit een moderner historisch perspectief kan de betekenis van Pierson anders gezien worden. Voordat ik die betekenis kan duiden, zal ik eerst uiteenzetten wat dat moderner perspectief behelst. De hedendaagse geschiedenis van de economische discipline beperkt zich niet meer tot economisch *denken*, dat wil zeggen theorievorming, maar bestudeert ook de praktijk van economisch onderzoek, hetgeen meestal empirisch onderzoek is dat niet alleen uitgevoerd wordt aan universiteiten maar ook bij centrale banken, ministeries en private onderzoeksbureaus. Door deze verandering van perspectief wordt het werk van andere economen zichtbaar gemaakt en het belang van dat werk voor de ontwikkeling van de economische wetenschap beter gewaardeerd. Deze wetenschappelijke ontwikkelingen beperken zich dan niet alleen tot theorievorming maar omvatten ook bijvoorbeeld de ontwikkeling van economische onderzoeksmethoden en -technieken. Deze bredere kijk op economie is niet alleen die van historici, ook hedendaagse economen waarderen steeds meer deze bijdragen aan de ontwikkeling van technieken en methoden. Zo gaf Robert Lucas (1980, p. 697) duidelijk en wellicht ook provocatief te kennen dat hij de "puur technische ontwikkelingen" als belangrijkste ontwikkelingen in de economische wetenschap zag. Hij doelde daarbij op "de verbeteringen in wiskundige methoden" als ook "de verbeteringen in reken-capaciteit." Maar ook de onderwerpen en ontwikkelingen waarvoor Nobelprijzen worden toegekend laten een verschuiving zien van theoretische naar methodologische bijdragen.

Door dit meer op onderzoek gerichte perspectief wordt een andere betekenis van Pierson voor de economische wetenschap zichtbaar, namelijk zijn bescheiden maar toch internationaal erkende bijdrage aan het debat rondom de meest geschikte prijsindex aan het eind van de negentiende eeuw. Rondom de eeuwwisseling worstelden economen met het vinden van de meest adequate wiskundige formulering van index getallen. Pierson stelde enkele criteria voor die later gangbaar werden.

De meest recente ontwikkeling binnen wetenschapsgeschiedenis is de toenemende aandacht voor de rol van wetenschap in relatie tot de samenleving, voornamelijk hoe debatten en visies binnen de wetenschap invloed hebben op de debatten en visies in de samenleving én vice versa. In dit licht kan het niet anders dan dat Pierson, in zijn prominente rol en als president van De Nederlandsche Bank, als minister van financiën en als minister-president, onder de loep moet worden genomen in relatie tot die maatschappelijke debatten. Een stellingname die Pierson overigens ondersteund zou hebben. Wat hij wetenschappelijk nastreefde was een “wetenschap der samenleving” of wat hij ook “wetenschap der maatschappij” noemde (Pierson 1861, p. 610).

Dit heeft tot gevolg dat de betekenis van Pierson in de geschiedenis van economie – net als bij de herijking van de Canon – gerelateerd is aan de huidige meest urgente debatten in onze samenleving: slavernij, het koloniale verleden en de positie van vrouwen. Deze debatten zijn zelf niet nieuw, zij werden ook gevoerd in de jaren tachtig van de vorige eeuw en de onderwerpen van die debatten werden bestudeerd door historici. Het verschil met nu is dat men er toen optimistisch vanuit ging dat daarmee deze debatten afgesloten konden worden en zo definitief tot het verleden behoorden. De schok veroorzaakt door allerlei gebeurtenissen in de afgelopen jaren, die geen incidenten zijn, is dat het verleden nog steeds verweven is met onze huidige samenleving. Dus deze debatten moeten worden voortgezet. Bovendien erkende de Europese Unie op de Wereldconferentie tegen Racisme, Rassendiscriminatie, en Vreemdelingenhaat, in 2001, haar rol in de slavernij en kolonialisme als een misdaad tegen de menselijkheid.

Wat Pierson betreft wil ik me beperken tot de slavernij. De reden is dat met betrekking tot de drie zojuist genoemde onderwerpen – slavernij, koloniaal verleden en de positie van vrouwen – in relatie tot Pierson het meest is geschreven over slavernij. Zo besteedt Van Maarseveen (1981) in zijn proefschrift vijf pagina's aan het onderwerp ‘de slavernijkwestie;’ en zijn ‘slavenhandel’ en ‘slavernij’ twee onderwerpen in de zakenregister van Piersons *Briefwisseling* (Van Maarseveen 1990).

5 Het slavernijdebat in Nederland

Voordat ik kan toekomen aan de bespreking van de betekenis van Pierson, zal ik eerst de context moeten weergeven van het slavernijdebat in de tijd van Pierson. Ik baseer me hiervoor op een recent artikel van Pepijn Brandon en Karin Lurvink (2018). Het uitgangspunt voor dit artikel is de vraag hoe het kan dat het proces van de Nederlandse afschaffing van

de slavernij zo “ondraaglijk” langzaam verliep: Hoewel het feitelijke economische belang van de Nederlanders in West-Indië sinds het einde van de achttiende eeuw relatief achteruit was gegaan, was Nederland veel later dan andere Europese staten met het beëindigen van de slavernij. Ter vergelijking, in Groot-Brittannië is de slavernij in 1833 afgeschaft, in Nederland pas in 1863, dertigjaar later. Een belangrijkere reden was een uiterst succesvolle politieke lobby van Amsterdamse eigenaren van plantages in Suriname. Niet alleen wist deze lobby de afschaffing van de slavernij zo lang op te houden, deze was ook succesvol in het verkrijgen van een schandalige compensatieregeling: Hoewel de Nederlandse Staat een “schadevergoeding” van 300 gulden per slaafgemaakte aan de eigenaars ter compensatie voor het zogenaamde “verloren eigendom” moest betalen, werden de tot slaafgemaakten wettelijk verplicht nog ten minste tien jaar op de plantages voor een hongerloontje te blijven werken. Van compensatie aan hen was al helemaal geen sprake.

Deze sterke lobby is echter niet de enige reden van de zeer trage afschaffing van de slavernij. In het Verenigd Koninkrijk leidde het gelobby van een goed georganiseerde *West India Interest* tot een vergelijkbare compensatieregeling. Volgens Brandon en Lurvink speelde er een ander aspect een belangrijke rol. Meer dan in het Verenigd Koninkrijk werd de afschaffing van de slavernij in Nederland behandeld als een technocratisch probleem dat draaide om het vinden van de juiste berekeningen om een compensatiebedrag vast te stellen, en om de vraag hoe de plantages productief te houden na afschaffing van de slavernij. Eigenaren van de Surinaamse plantages werden in de discussies daarover niet als obstakel gezien, maar juist als deskundigen bij uitstek over de Surinaamse condities. Dit bood hen een extra mogelijkheid om eindeloos te trainneren.

Dat wil niet zeggen dat er in Nederland geen invloedrijke bewegingen waren voor de afschaffing van de slavernij. De christelijke kring van het Réveil, waartoe ook de ouders van Pierson behoorden, was een voorstander van de afschaffing van de slavernij, vooral met betrekking tot de slavernij in Suriname. Onder leiding van Groen van Prinsterer werd in 1853 de *Maatschappij tot Bevordering van de Afschaffing der Slavernij* opgericht. Ook de publieke opinie in Nederland was in de jaren vijftig van de negentiende eeuw door de kwestie niet onberoerd gebleven. Vooral het boek van Wolter Robert van Hoëvell (1854), *Slaven en Vrijen onder de Nederlandsche Wet*, had een maatschappelijk debat op gang gebracht dat enigszins vergelijkbaar is met de opschudding die het boek van Harriet Beecher Stowe (1852), *Uncle Tom's Cabin*, in heel Noord Amerika en Europa had gewekt.

6 De opvatting van Pierson over de slavernij

Gezien deze achtergrond van het Réveil is het zeer opmerkelijk dat Pierson zelf een tegenovergestelde visie had ontwikkeld met betrekking tot de slavernij en de compensatieregeling. Deze visie is zo opmerkelijk dat in het *DNB Magazine* van maart-april 2001 – dat bijna geheel besteed is aan de introductie van de euro – een artikel van Corry van Renselaar staat over Piersons houding ten opzicht van de slavernij (van Renselaar 2001). Zij baseert haar artikel voornamelijk op de eerder genoemde gepubliceerde *Briefwisseling* van Pierson.

Een belangrijk deel van de vroege correspondentie van Pierson gaat over zijn reis in 1858, eerst naar Engeland en daarna naar de Verenigde Staten, om zich te verdiepen in de katoenhandel. Drie jaar later zou hij, samen met Wiarda Beckman, een firma oprichten die handelde in katoen. Het langste deel van zijn verblijf in de VS vindt plaats in het Zuiden. Daar bezocht hij de katoenmarkten en katoenplantages. Ook bezocht hij een slavenmarkt. In deze tijd schreef Pierson regelmatig naar zijn ouders over zijn daar opgedane ervaringen en ook over zijn ideeën over de slavernij die hij dan aan het ontwikkelen is.

Voordat ik verder inga op de inhoud van deze briefwisseling, wil ik eerst iets zeggen over historisch archiefmateriaal, zoals brieven. Bij het lezen van dit soort materiaal zit je de geschiedenis op de huid: het is een ongefilterde, ongecensureerde kijk in het verleden. Het zijn de ruwe data van de geschiedschrijving. Het ruwe van data moet echter op twee verschillende manieren geïnterpreteerd worden: onbewerkt én lomp. *Onbewerkt* betekent dat het zich zonder context presenteert. Het is juist het werk van een historicus om deze bronnen historische context te geven. *Lomp* omdat het geen rekening houdt met de huidige context waarin deze brieven gelezen worden. Het lezen van brieven kan uiterst pijnlijk en confronterend zijn, omdat we die historische context en het leed dat daaruit voortvloeide veel beter onderkennen. Het zijn echter niet alleen de ideeën in deze brieven die we tegenwoordig pijnlijk en confronterend en zelfs abject vinden, maar ook het vocabulaire waarin men zich uitdrukt, zoals het veelvuldig gebruik van het woord “neger.” Het zijn woorden die we vanwege de pijnlijke context niet meer willen gebruiken. Mijn standpunt over het citeren uit archiefmateriaal is dat men het altijd moet *bewerken*: óf men citeert letterlijk maar presenteert het citaat met een duidelijke historische context, óf men vertaalt het citaat in hedendaags, meer respectvolle, terminologie. Gezien de aard van mijn voordracht – namelijk context geven – kies ik voor de eerste optie.

In zijn allereerste brief (9 december 1858) aan zijn ouders na het bezoek aan een plantage schreef Pierson dat de slaafgemaakten, in zijn woorden, “allen zeer gelukkig en tevreden uit zagen” (Van Maarseveen 1990, p. 98): “Zij zijn alle goed gekleed” en “hunnen voeding naar hun gezond uiterlijk te oordeelen moet goed wezen” (p. 98). Ze “hebben een goed leventje. Zij worden opperbest behandeld” (p. 99). Volgens Pierson wordt de zweep “uiterst zeldzaam” gebruikt, in zijn woorden: “is het drie keer in het Jaar dan is het veel” (p. 99). In dezelfde brief valt hij dan ook Beecher-Stowe aan, omdat zij in haar *Uncle Tom’s Cabin* “de meest valsche voorstellingen” geeft,

“niet hierin dat zij leugens vertelt, maar daarin dat zij een aantal feiten die over een zeer groot tijdsverloop hebben plaats gehad, bijeen verzamelt en voorstelt, als of zij een dergelijken toestand daargestelden, terwijl zij tot de zeldzaamheden behooren. – Ik voor mij zal de slavernij niet verdedigen. Het gaat hier als met alle questien: hoe meer dat men er in komt hoe meer men ziet dat men er niets van weet; en ik ben nog te kort hier om een opinie te vormen over zulk eene moeilijke zaak. Intusschen geloof ik, dat deze questie in Europa in een partijdig en valsch daglicht wordt voorgesteld, en men de zaak beoordeelt, zonder er eigenlijk gezegd iets van af te weten.” (Van Maarseveen 1990, p. 100)

Hoewel hij toegeeft dat hij er nog te kort is om een opinie te vormen, schrijft hij een maand later aan zijn ouders (9 januari 1859) dat “Wat deze slavenquestie zelve betreft, zoo moet ik U eerlijk bekennen dat hoe meer ik er in kom, hoe meer ik de overtuiging begin te krijgen, dat de afschaffing der slavernij in *de Vereenigde Staten* althans voor de zwarten zelve het grootste ongeluk zou wezen” (p. 102).

Als argumentatie om de slavernij niet af te schaffen, gebruikt hij argumenten van wat hij de Christelijke filantropie noemt, argumenten die volgens hem in de Réveilkring geapprecieerd zouden moeten worden. Volgens Pierson was de slavernij in het Zuiden, “bij den verstandelijken en moreelen toestand des slaafs de gelukkigste toestand” (p. 103).

“Inderdaad, de slavernij heeft meer heidenen tot het Christendom bekeerd, dan alle Zendinggenootschappen te zamen genomen. Is dit niet zoo? – Maakt men den slaaf vrij, dan maakt men hem voor tijd en eeuwigheid ongelukkig. Hij kan niet voor zich zelve zorgen, hij heeft er niet het minste benul van.” (Van Maarseveen 1990, p. 103)

In deze brief zet hij deze verdediging van de slavernij voort rondom, wat hij noemt, de “abstractie” dat ieder mens recht heeft tot vrijheid: “Een mensch heeft toch geene aanspraak op meer regten dan waarvoor hij vatbaar is; vrijheid is toch niet *doel*, maar eenvoudig een *middel* tot geluk. En waar dit geen middel tot geluk is, moet men hun daar toch vrijheid geven?” (p. 103).

En als derde argument voert Pierson aan dat bij slavernij geen sprake is van het onrecht dat men een mens tot eigendom maakt. Er zou slechts sprake zijn van eigendom van de handenarbeid, maar niet van ziel en lichaam. Aldus redenerend komt hij tot de conclusie dat “uit die grootste van alle publieke zonden, de slavenhandel, God in Zijne Wijsheid een groot goed heeft doen ontstaan” (p. 103).

Korte tijd nadat hij deze brief geschreven had, had Pierson een lang gesprek met een jonge advocaat uit Louisiana, “die zijn geheele leven in het midden der slavernij heeft doorgebracht, en met vele onpartijdigheid daarover sprak” (p. 107). De brief (16 januari 1859) waarin hij over deze ontmoeting vertelt, geeft niet aan wat er precies in dat drie uur lange gesprek besproken is, maar het deed Pierson wel “leed ... in zulke gedecideerde termen” gesproken te hebben in zijn vorige brief aan zijn ouders. “Ik verzoek U derhalve te gelooven, dat ik op dit oogenblik beken, nog net zooveel van de slavernij questie af te weten – wat het beoordeelen der zaak aangaat – als de poes” (p. 107). En als hij daarna ook een slavenmarkt bezoekt, die hij uitgebreid beschrijft in een brief van 5 februari, geeft hij toe dat slavernij in zijn woorden een “institution déplorable” (p. 116) is.

Hoe moeten we deze werdegang van Pierson met betrekking tot de slavernij duiden? Als een onschuldige tijdelijke dwaling, die zich slechts afspeelde in een briefwisseling van een zoekende zoon met zijn bezorgde ouders? Had hij zich in eerste instantie zo naïef met het leven en denken van de zuiderlingen vereenzelvigd dat hij eerst ferm tegen de afschaffing

was, en na een lang gesprek met een andere zuiderling tot inzicht kwam en weer terugkeerde naar het abolitionistische gedachtengoed van zijn ouders? Deze conclusie lijkt te worden getrokken door van Renselaar in het *DNB Magazine* artikel, waarin ze Piersons standpunt met betrekking tot de slavernij slechts “behoudend” noemt, als ook door Ronald van der Bie in een achtergrondartikel van het CBS uit 2013, dat zelfs de titel heeft: “Statistici als antislavernijactivisten.” (Van der Bie 2013).

Hoewel beide auteurs wel opmerken dat Pierson een voorstander was van de lange overgangperiode met een stelsel van gedwongen arbeid, kunnen ze vervolgens dit standpunt niet verklaren uit Piersons werdegang. Van Renselaar geeft kort aan dat Pierson een economische argument daarvoor had, namelijk dat in het aan Suriname grenzende Brits-Guyana, na de afschaffing van de slavernij in 1834, de agrarische productiviteit sterk was teruggelopen.

Als men zich echter niet beperkt tot deze briefwisseling maar ook een aantal boekbesprekingen van zijn hand uit die tijd beschouwt, dan moet ik constateren, anders dan Van Renselaar en Van der Bie beweren, dat Piersons visie op de slavernij *niet* was veranderd. Zijn visie waarom hij oorspronkelijk voor slavernij was, en niet alleen een voorstander was van een overgangperiode met gedwongen arbeid, maar zelfs een verlenging daarvan, was racistisch gemotiveerd. Ook na het bezoek aan de slavenmarkt, schrijft hij aan zijn ouders dat “sedert ik in het Zuiden ben, ga ik dagelijks met Slaven om, maar heb tot nog toe geene hooge denkbeelden van hunne ontwikkeling gekregen. Voor de ontwikkeling van dit ongelukkig ras [is] de slavernij *hier* in Amerika, een geluk voor hen” (p. 119).

De werken die besproken werden zijn *Un Grand Peuple qui se Relève. Les Etats-Unis en 1861*, van Agénor de Gasparin; *Is de Emancipatie der Slaven in onze West-Indische Bezittingen Tijdig?*, door A. Verriijn Stuart; en *Over de Emancipatie der Slaven*, door Isaac van der Smissen. Een samenvatting van deze boekbesprekingen wordt in een brief aan Sam van Houten in 1871 gegeven. Pierson is dan 32 en Commissaris van de Surinaamsche Bank nadat hij drie jaar daarvoor hoofd directeur van die bank is geweest. Ik zal de betreffende – ruwe – delen citeren, zodat er geen misverstand kan bestaan over wat zijn visie precies was:

“Ten aanzien van de neger-quaestie ben ik nog steeds van het zelfde gevoelen als vroeger. Ik geloof dat de neger een receptieve natuur heeft, een volgzamen aarden dat het voornamelijk middel van zijn ontwikkeling bovenal daarin gezocht moet worden, dat men hem in contact brengt met den blanke. Iedere maatregel die ten gevolge heeft, dat hij zich isoleert van de Europeesche bevolking moet ten nadeele zijner beschaving strekken. De emancipatiewet is in mijn oog altijd een failure geweest. Zij ging uit van een verkeerd denkbeeld en deed daardoor een te krassen sprong. Ik zou gewild hebben: een staatstoezicht van 50 jaren en tegelijk verplicht onderwijs; verplichting van den planter om zijn negers eenige stukjes grond in of vlak bij zijn plantage in erfpacht af te staan, die ze dan in hun eigen tijd zouden kunnen bebouwen. Zodoende zou men 1° de petite culture gegroepeerd hebben om de grande culture 2° aan het contact tusschen neger en blanke een vasten grondslag hebben gegeven, die

ook blijven zou, na het wegvallen van het staatstoezicht; 3° de ontwikkeling van den neger hebben bevorderd. Nu heeft men niets wezenlijks tot stand gebracht.

Is het kwaad nog te herstellen? Misschien wel. De duur van het staatstoezicht zou verlengd kunnen worden op bepaalde voorwaarden." (Van Maarseveen 1990, pp. 505-6)

Deze boekbesprekingen verschenen in *De Gids* en zijn gebaseerd op hetzelfde argument dat Pierson blijft hanteren, namelijk dat de zwarte mens de witte mens nodig heeft om tot beschaving te komen. Dat contact moet echter, volgens Pierson, afgedwongen worden. Valt dit contact weg dan valt ook de beschaving weer weg. Hoe langer dat gedwongen contact des te kleiner het risico dat de zwarte mensen terugvallen in, zoals hij dat noemt: "barbaarsheid."

De argumenten die Pierson hanteert in deze boekbesprekingen worden gepresenteerd als gebaseerd op wetenschappelijke inzichten, waarmee we weer terugkeren naar betekenis van Pierson in de wetenschapsgeschiedenis. Aan het begin van deze voordracht heb ik er al naar gerefereerd: Pierson beoogde een maatschappijwetenschap die de wetten bestudeert, die de mens beheersen in zijn streven naar maatschappelijk geluk. En voor slavernij betekent dat dan het zoeken naar de middelen, waardoor de witte mens de zwarte mens in staat zal stellen, zich dat maatschappelijk geluk te verschaffen.

In de besprekingen van het werk van Van der Smitten gaat Pierson eerst in op het algemenere vraagstuk of vrijheid het meest geschikte middel tot de ontwikkeling van de mens is. Een positie, die volgens Pierson ingenomen wordt door de wat hij de Franse Staathuishoudkundige School noemt maar tegenwoordig beter bekend is als de Franse *laissez-faire* school. In het bijzonder noemt Pierson hier Gustave Molinari (1861) *Questions d'Economie politique et de Droit Public*.

Om het vraagstuk van vrijheid nader te analyseren, definieert Pierson eerst ontwikkeling als "zedelijke ontwikkeling," dat wil zeggen de ontwikkeling van de persoonlijkheid. Deze ontwikkeling vindt plaats door middel van ervaring. Vrijheid heeft volgens hem de strekking om deze ervaring op te doen. Onder vrijheid verstaat Pierson: burgerlijke vrijheid, waarmee hij bedoelt het uitblijven van dwang van de staat of afzonderlijke individuen. De vraag die hij dan stelt is of zonder deze dwang ontwikkeling mogelijk is.

Zijn betoog volgt dan het liberale gedachtegoed van zijn tijd: zonder staatsdwang is de mens in staat geweest zich te ontwikkelen. Maar vindt die ontwikkeling altijd plaats bij volkomen burgerlijke vrijheid? Volgens Pierson zeker op het gebied van handel en nijverheid bij vrije mededinging. Maar dit vrijheidsprincipe geldt niet voor ieder mens. Als het, volgens hem, bijvoorbeeld om een kind gaat, dan is dwang van de ouder noodzakelijk voor de ontwikkeling van het kind. En dit vrijheidsprincipe geldt evenmin, volgens Pierson, voor de zwarte mens. Zwarte mensen hebben volgens Pierson een lagere beschaving, die alleen tot hoger beschaving ontwikkeld kan worden door langdurig contact met witte mensen. Vrijheid is, aldus Pierson, niet voor iedereen het geschikte middel tot geluk, alleen voor de witte mens is het geschikt.

Dit in wetenschappelijke termen verpakt racisme is niet uniek. Wetenschapshistorici hebben al eerder aangetoond dat de methoden van de moderne statistiek racistisch gemotiveerd zijn. De grondleggers van de moderne statistiek, Francis Galton en Karl Pearson, ontwikkelden deze methoden voor de eugenetica in ongeveer dezelfde periode waarin Pierson zijn ideeën over een ‘wetenschap der samenleving’ opschreef.

7 Conclusie

Als we willen begrijpen wat de betekenis van Pierson is in de geschiedenis van de economische discipline, dan kunnen we de volgende conclusies trekken: In de geschiedenis van het economisch *denken* had Pierson geen noemenswaardige betekenis. In de geschiedenis van de economische *wetenschap* heeft Pierson een bescheiden rol gespeeld met betrekking tot de ontwikkeling van indexgetallen. Beschouwen we echter geschiedenis als een reflectie-wetenschap, of als maatschappijwetenschap, dan is de betekenis van Pierson dat de historische contextualisering van zijn visie als een belangrijke reflectie kan dienen op de hedendaagse debatten over institutioneel racisme.

Ten eerste speelt er de kwestie van deskundigheid. Naar wie wordt er geluisterd? In de jarenlange discussies over de afschaffing van de slavernij werden de plantage-eigenaren als belangrijkste deskundigen gezien. Ook Pierson baseerde zijn visie over de slavernij en later over de verlenging van de periode van gedwongen arbeid volledig op de ideeën van degenen die hij als enige deskundigen zag, namelijk de plantage-eigenaren van het Amerikaanse Zuiden. Het laat zien dat technische debatten niet uit zichzelf neutraal zijn. Die neutraliteit kan alleen bereikt worden indien naar alle belanghebbenden evenveel geluisterd wordt. De vraag die daarbij gesteld moet te worden is wie de positie van belanghebbende toekomt. In mijn ogen niet de plantage-eigenaren.

Ten tweede speelt er de kwestie van vrijheid. Vrijheid voor wie? Vrijheid als doel of als middel? Voor Pierson gold dat vrijheid alleen bestemd was voor de witte mens. Volgens mij is het heel verhelderend om in onze hedendaagse debatten over vrijheid telkens de vraag te stellen: voor wie is deze vrijheid bedoeld? Juist door vrijheid als middel te presenteren kan men bepaalde groepen buitensluiten, doordat men kan beweren dat dat middel niet voor alle groepen geschikt is.

De laatste kwestie is die van racisme zelf. Hoe “gewoon” waren de opvattingen van Pierson in zijn tijd? Met deze vraag loop je het gevaar Piersons racisme te normaliseren en daarmee te legitimeren. De bewoordingen van Pierson in zijn brieven aan zijn ouders maken heel duidelijk dat hij het gevoel had met zijn verdediging tegen de stroom van de publieke opinie in te roeien. Door de afschaffing van de slavernij af te wijzen representeerde hij wel degelijk een opvatting die in de jaren rond 1863 al behoorlijk impopulair was geworden. Dat gold echter niet voor zijn racisme, namelijk de ontkenning van het vermogen van zwarte mensen om in vrijheid te leven. Dat standpunt werd in Nederland na 1863 zelfs meer gedeeld dan

daarvoor. Daarmee geeft Pierson ook inzicht in een pijnlijke paradox: niet alleen de slavernij zelf maar ook de wijze waarop deze werd afgeschaft leidde tot meer racisme. Emancipatiebewegingen kunnen tot felle soms gewelddadige tegenbewegingen leiden.

Auteur

Marcel Boumans (e-mail: m.j.boumans@uu.nl) is namens het Pierson Fonds hoogleraar geschiedenis van de economische wetenschap aan de Universiteit Utrecht.

Referenties

- Bie, Ronald van der, 2013, Statistici als antislavernijactivisten, CBS. www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2013/27/statistici-als-antislavernijactivisten.
- Brandon, Pepijn, en Karin Lurvink, 2018, "With the Power of Language and the Force of Reason": An Amsterdam Banker's Fight for Slave Owners' Compensation, in: Pepijn Brandon, Sabine Go en Wybren Versteegen (red.), *Navigating History: Economy, Society, Knowledge, and Nature*, pp. 228-248), Leiden: Brill.
- Kennedy, James, 2020, *Open vensters voor onze tijd. De Canon van Nederland herijkt*, Amsterdam University Press.
- Lucas, Robert E., 1980, Methods and Problems in Business Cycle, Theory. *Journal of Money, Credit, and Banking*, vol. 12(4): 696-715.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 1981, *Nicolaas Gerard Pierson. Handelsman, Econoom en Bankier. Eerste periode 1839-1877*, Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 1990, *Briefwisseling van Nicolaas Gerard Pierson 1839-1909. Deel I 1851-1884*. Amsterdam: De Nederlandse Bank.
- Pierson, N.G., 1861, Boekbeoordeling van: A. de Gasparin, Un grand peuple qui se relève. Les Etats-Unis en 1861, *De Gids* 25 (september): 602-611.
- Pierson, N.G., 1862, Boekbeoordeling van: 1. Is de emancipatie der slaven in onze West-Indische bezittingen tijdig? Door A.V.S. Amsterdam, Wilh. Gilbers. 1861. 2. Over de emancipatie der slaven, door J. van der Smissen, vroeger lid van het Gemeentebestuur in Suriname. Haarlem, Erven F. Bohn. 1861. *De Gids* 26 (januari): 126-140.
- Renselaar, Corry van, 2001, Kingdom comin'. N.G. Pierson en de kwestie van de slavernij, *DNB Magazine* maart-april: 24-25.

Hoe vertrouwen in politiek en maatschappij doorwerkt in vertrouwen in pensioeninstellingen

Harry van Dalen en Kène Henkens

Vertrouwen in politiek en maatschappij staat herhaaldelijk ter discussie, maar in welke mate werkt dat door op het vertrouwen in pensioeninstellingen? Op basis van LISS-data uit februari 2020 worden twee hoofdvragen geanalyseerd: (1) Welke homogene groepen ten aanzien van vertrouwen in politieke en maatschappelijke instellingen bestaan er in de Nederlandse samenleving? (2) Hoe hangt deze typologie van groepen samen met vertrouwen in het pensioenbeheerders? Een kleine groep (14%) etaleert breed wantrouwen richting politiek en maatschappij; er is een grote groep (51%) die breed vertrouwen heeft in politiek en maatschappij; en een middengroep (35%) die de politiek wantrouwt, maar de uitvoerders in het publieke domein (zoals wetenschap, gezondheidszorg) vertrouwt. Vooral de beide uiterste klassen in dit vertrouwenspectrum spelen sterk door in het vertrouwen in pensioenbeheerders.

1 Inleiding

Vertrouwen is een centraal begrip binnen de pensioensector en lijkt de laatste jaren alleen maar aan belang te hebben gewonnen. Zeker nu het nieuwe pensioenstelsel meer keuzes-opties introduceert, zal dit belang nog groter worden omdat uit diverse studies blijkt hoe sterk vertrouwen en keuzes met elkaar verweven zijn. Wie bijvoorbeeld weinig vertrouwen heeft in een pensioeninstelling zal meer geneigd zijn om via ontsnappingsroutes, denk aan lumpsum opname van pensioenvermogen, zich te onttrekken aan het collectief (Agnew et al. 2012; Van Dalen en Henkens 2018a; 2021; Van der Cruisen en Jonker 2019). Maar vertrouwen raakt een breder probleem, omdat het uiteindelijk ook om de geloofwaardigheid van een gehele sector draait. In een 'high-trust' samenleving zullen transacties met minder transactiekosten tot stand komen in vergelijking met een 'low-trust' samenleving. Bij zijn afscheid als voorzitter van het pensioenfonds PfZW reflecteerde Peter Borgdorff over tal van problemen waar de pensioensector mee worstelt. En op de vraag wat de grootste verandering is die heeft plaatsgevonden in de sector:

"Rond de eeuwwisseling hadden mensen nog 'onbewust vertrouwen' in pensioenfonds. Het geld klotste over de plinten in de jaren negentig, maar Nederland was zich er niet zo van bewust. Vervolgens zagen die deelnemers in de internetcrisis van 2001 en daarna veel nadrukkelijker in de crisis van 2008 de grote risico's van het Nederlandse systeem waarin al het pensioengeld belegd wordt. De dekkingsgraden daalden en dat onbewuste vertrouwen sloeg om in 'bewust wantrouwen'. Dat is, denk

ik, de grootste verandering die we hebben ondergaan.” (NRC Handelsblad, 4 december 2020)

Het begrip ‘vertrouwen’ is een begrip dat talloze malen ook in andere beschouwingen van pensioenexperts terugkeert. Zo meent de een dat met keuzevrijheid en ‘maatwerk’ het vertrouwen weer terugkeert en weer een ander maakt duidelijk dat het afgrenzen van eigendomsrechten hiervoor essentieel is (zie bijvoorbeeld de vele auteurs in Tamerus en Van Dedem 2020). Dit soort gedachtes suggereert dat de gemiddelde burger zich bewust is van de architectuur van het pensioenstelsel en de problemen waar de pensioensector mee worstelt. In dat opzicht is de waarneming van Borgdorff interessant omdat hij afstand neemt van de techniek van de pensioenfinanciering en in de huid van de deelnemer probeert te kruipen; een deelnemer die verre van alwetend, rationeel of geïnteresseerd is. Het herwinnen van het vertrouwen zal een moeizame weg worden, omdat pensioen voor velen toch een ver-van-hun-bed-show is. Wellicht valt het herwinnen in sommige gevallen ook buiten het bereik van pensioenbeheerders en -bestuurders, omdat het aangetaste vertrouwen in pensioenfondsen dieper en verder gaat dan wat er in de pensioensector omgaat.

In deze bijdrage willen we daarom de blik op vertrouwen in pensioeninstituties verbreden en verbinden met het onderliggende vertrouwen dat mensen hebben in politieke en maatschappelijke instituties. Onze aanname is dat er verschillende homogene groepen in de samenleving aanwezig zijn die duidelijk verschillen in de mate waarin men de belangrijkste maatschappelijke en politieke instituties in Nederland vertrouwt, van het vertrouwen in parlement en regering tot het vertrouwen in de rechtspraak, onderwijs of de wetenschap. Vaak wordt over vertrouwen van de gemiddelde burger gesproken (cf. SCP 2020) alsof de gemiddelde Nederlander bestaat, maar deze gemiddelden maskeren een grote diversiteit van groepen binnen de bevolking. Om de mogelijkheid van het bestaan van deze diverse groepen te onderzoeken maken we gebruik van een latente klasse-analyse (Vermunt en Magidson 2004). Met deze analysetechniek, waarover later meer, kan men statistisch vaststellen of er homogene groepen bestaan binnen een samenleving inzake het vertrouwen in de politieke en maatschappelijke instituties. Vervolgens kan men bezien langs welke sociaaleconomische kenmerken deze groepen verschillen en hoe belangrijk die groepen zijn om het vertrouwen in pensioeninstituties beter te begrijpen. In zekere zin biedt dit ook de mogelijkheid om te ontdekken of het ‘bewuste wantrouwen’, waar Borgdorff het over heeft, in pensioenfondsen veel meer te maken heeft met het bredere wantrouwen richting maatschappelijke instituties die in bepaalde groepen in de samenleving heerst. Deze kennis kan bijvoorbeeld van belang zijn voor communicatiebeleid van pensioenuitvoerders richting verschillende groepen omdat het bijvoorbeeld kan betekenen dat groepen met een breed wantrouwen in politieke en maatschappelijke instituties vatbaarder zijn voor andere aspecten van het doen het laten van pensioenfondsen dan groepen die veel vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties hebben.

In dit artikel onderzoeken we het vertrouwen in de pensioensector in 2020 (pre-corona) en hoe dit samenhangt met het bredere vertrouwen in de Nederlandse politiek en samenleving

(eveneens pre-corona gemeten in 2020). De opbouw van dit paper bevat de volgende bouwstenen. Eerst wordt in paragraaf 2 een kort literatuuroverzicht geboden over vertrouwen in instituties en onderliggende determinanten van vertrouwen. Vervolgens worden in paragraaf 3 de data en methoden gepresenteerd. In paragraaf 4 worden achtereenvolgens drie vragen behandeld: (1) Welke homogene klassen in vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties in de Nederlandse samenleving kunnen we onderscheiden? (2) Hoe hangt deze typologie van politiek en maatschappelijk vertrouwen samen met het vertrouwen in pensioenfondsen en verzekeringsmaatschappijen? En (3) in hoeverre verschillen determinanten van vertrouwen in pensioeninstituties, zoals gepercipieerde stabiliteit en deskundigheid van pensioenfondsen en -verzekeraars, tussen de onderscheiden klassen? Tot slot biedt paragraaf 5 enige conclusies.

2 Vertrouwen in vogelvlucht

2.1 Vertrouwen in instituties

De vertrouwensliteratuur is een zeer brede literatuur waarop verschillende disciplines, zoals economie, management, marketing, psychologie, en sociologie, hun licht laten schijnen. Er is ook een enorme diversiteit in begrippen waardoor het overzicht en de vergelijkbaarheid soms moeilijk is (zie voor algemeen overzicht Van Raaij 2016, en voor een recent empirisch overzicht van vertrouwen in de financiële sector, Van der Cruisen et al. 2020).

Vertrouwen kunnen we in algemene termen definiëren als de overtuiging van een persoon dat andere personen waar zij mee te maken hebben zich gedragen conform hun woord of hun belofte (Van Raaij 2016). Uiteraard doet vertrouwen zich het meest direct gevoelen in opdrachtgever-opdrachtnemer-relaties, omdat daar een directe afhankelijkheid bestaat. Vertrouwen is een essentiële component van wederzijds profijtelijke handelingen of samenwerking en het is onderdeel van alle sociale interacties in onze maatschappij. Vertrouwensrelatie kunnen echter onstabiel zijn, zeker wanneer deze nieuw zijn. Het vertrouwen in een ander persoon is daarmee omgeven door de onzekerheid of gemaakte of veronderstelde beloftes wel worden ingelost. Het geven van vertrouwen behelst derhalve vaak het nemen van risico of de bereidheid zich kwetsbaar op te stellen.

De vertrouwensrelatie tussen personen en organisaties of organisaties onderling is een stap verder en op dit punt kan de taxonomie van Grayson et al. (2011) van nut zijn. Zij onderscheiden de volgende tweedeling:

- Specifiek vertrouwen ('Narrow-scope trust'). Dit betreft de concrete relatie tussen een klant met een specifieke organisatie of een specifiek persoon, dus in het geval van pensioenen betreft dit de verwachting die een pensioendeelnemer heeft dat bijvoorbeeld het eigen pensioenfonds betrouwbaar is en beloftes nakomt.

- Breed vertrouwen ('Broad-scope trust') betreft het vertrouwen dat individuen hebben in de sociale context waarin een relatie zich ontwikkelt of een zakelijke transactie plaatsvindt. In tegenstelling tot specifiek vertrouwen, waarin het draait om een specifieke organisatie, betreft het hier het vertrouwen in de zakelijke context waarin de organisatie opereert. In het geval van pensioenen draait het dan om pensioenfondsen in het algemeen en niet om het eigen pensioenfonds waar men rechten opbouwt. Deze vorm van vertrouwen is abstracter dan de bovengenoemde vorm, maar het voegt ook een realistisch element toe aan het geven van vertrouwen, omdat geen enkele organisatie in een vacuüm opereert. In de literatuur (zie ook Van der Cruisen et al. 2021) kan men deze verbreding van vertrouwen in verschillende vormen tegenkomen. Het begrip 'broad-scope trust' kan slaan op een algemeen type organisatie (bijvoorbeeld pensioenfondsen), maar het kan ook slaan op het stelsel (pensioenstelsel) of een groep van organisaties (denk aan banken, verzekeraars en pensioenfondsen) die zich in een markt begeven en een dienst aanbieden. Een laatste vorm van broad-scope vertrouwen betreft sociaal vertrouwen ('generalized trust'): de mate waarin men andere mensen in het algemeen vertrouwt. Het is een maatstaf die wereldwijd in tal van vergelijkende surveys (WVS, ESS, GSS) in tal van varianten worden gebruikt in micro-economisch onderzoek maar ook in macro-economisch onderzoek om het onderlinge vertrouwen in een land samen te vatten.¹

Wat wij in deze studie willen toetsen is de vraag of er naast het brede vertrouwen in pensioenbeheerders er een nog bredere vorm van vertrouwen doorwerkt in het vertrouwen dat mensen hebben in pensioenbeheerders. Geen enkele sector of stelsel waarbinnen organisaties opereren staat immers op zichzelf, en is afhankelijk van hoe politieke en maatschappelijke instituties opereren. In zekere zin gaat dit om een meta-vorm van vertrouwen: het vertrouwen in de spelers en de spelregels binnen een democratie. Het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties is immers een breed begrip dat betrekking heeft op het functioneren van de rechtsstaat en de samenleving. Dergelijke instituties vormen uiteraard voor burgers een moeilijk grijpbaar fenomeen. Burgers hebben immers veelal geen diepe kennis van de binnenkant van publieke instituties en het vertrouwen daarin zal men baseren op hoe de uitkomsten en diensten die door instituties worden geleverd worden gepercipieerd en gewaardeerd door burgers. Het gaat hier om het vertrouwen in de instituties die onderdeel zijn van de 'Trias politica': de rechterlijke (rechters), wetgevende (parlement) en de uitvoerende macht (regering). Daarnaast worden in de politicologische literatuur andere machtselementen onderscheiden die van belang worden geacht om de dynamiek binnen samenlevingen te kunnen begrijpen. Denk hierbij aan de vierde macht (ambtenaren), de vijfde macht (media), alsook de zesde macht (lobbyisten en adviseurs). In veel onderzoeken naar dit vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties (denk aan ESS, WVS, LISS) wordt een mengeling van deze

¹ Opgemerkt zij dat in de economische vertrouwensliteratuur (Glaeser et al. 2000; Fehr et al. 2009; Sapienza et al. 2013) veel onenigheid bestaat over wat dit nu precies meet en welk verband er bestaat tussen deze zelf-gerapporteerde maat en experimentele metingen van vertrouwen. De zelf-gerapporteerde maatstaf wordt in hoge mate beïnvloed door psychologische kenmerken van personen, maar ook socialisatie speelt hier een grote rol.

machtsonderdelen gebruikt om inzicht te krijgen in de mate waarin burgers vertrouwen hebben in het functioneren van de politieke en maatschappelijke instituties.

2.2 Determinanten van vertrouwen in pensioeninstituties

Naast de invloed van een mogelijk algemeen vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties op het vertrouwen in pensioenfondsen zijn er ook specifieke elementen die dat vertrouwen bepalen. Mayer et al. (1995) hebben de verzameling van eigenschappen die een organisatie vertrouwenwekkend ("trustworthiness") maken verbonden aan drie eigenschappen: competentie, integriteit en goede bedoelingen richting de doelgroep die men bedient. In de loop van de tijd zijn daar meer eigenschappen aan toegevoegd. Zo worden in latere onderzoeken naar het vertrouwen in financiële organisaties de volgende zes determinanten onderscheiden op het terrein van financieel gedrag (cf. Van Raaij 2009, 2016; Gärling, et al. 2015; Van Esterik-Plasmeijer en Van Raaij 2017; Pirson en Malhotra 2008, Van Dalen en Henkens 2018b):

1. *Deskundigheid*. Het gaat hier om de vraag of een institutie in de ogen van een klant laat zien dat het de kennis bezit die nodig is om de belangen van de klant te kunnen bedienen.
2. *Stabiliteit*. Dit aspect van een financiële organisatie kan gerelateerd zijn aan de omvang, vermogenspositie of de beslissingen van een organisatie uit het verleden. Stabiliteit is vaak gerelateerd aan voorspelbaarheid. Wie zich als opdrachtnemer stabiel toont kan in de ogen van klanten zijn verwachtingen beter nakomen.
3. *Integriteit*, een factor die vaak vertaald wordt in een eerlijke en onbevooroordeelde behandeling die klanten kunnen verwachten van financiële instituties.
4. *Klantenbelang*: de goede bedoelingen waarmee een organisatie de belangen van een klant behartigt of bedient. De tegenhanger van het dienen van het klantenbelang is dat een organisatie het eigen belang nastreeft.
5. *Transparantie*: de openheid van de wijze waarmee financiële instellingen met klanten op directe of indirecte wijze communiceren. Openheid kan echter wel een divergerend effect hebben op groepen, omdat volledige openheid, bijvoorbeeld klanten, informatie biedt die wellicht alleen voor financieel geletterden eenduidig interpreteerbaar is, terwijl dezelfde informatie voor ongeletterden dubbelzinnig of nietszeggend kan zijn.
6. *Gedeelde waarden*. Wanneer een organisatie en haar klanten waarden delen, zal er meer ruimte voor vertrouwen zijn dan wanneer beide partijen niets met elkaar delen of waarden tegengesteld zijn. De inzet van waarden kan ook gebruikt worden om in het financiële speelveld een bepaalde klantengroep aan te trekken. Triodos Bank of ASN hebben bijvoorbeeld een imago en een missie die erop duidt dat men duurzaamheid hoog in het vaandel heeft.

De eerste vier determinanten worden vaak 'dissatisfiers' genoemd (Van Raaij 2009). Het zijn in feite noodzakelijke voorwaarden. Stilzwijgend wordt bijvoorbeeld aangenomen dat een bepaalde organisatie deskundig is. Echter, wanneer deze organisatie zich laat kennen als incompetent dan is dit een reden voor wantrouwen. De laatste twee waarden worden 'satisfiers' genoemd: wanneer daaraan voldaan wordt dan kan dit het vertrouwen versterken. Herstel van vertrouwen kan echter pas plaatsvinden als de 'dissatisfiers'

waarden bezitten die erop duiden dat de basis van een financiële organisatie op orde is. Een organisatie kan bijvoorbeeld precies dezelfde waarden bezitten als klanten, maar als klanten een organisatie als ondeskundig zien, dan zullen de gedeelde waarden weinig aanleiding geven om zo'n organisatie te vertrouwen. Men kan daarom wel aannemen dat het terugwinnen van vertrouwen bij deelnemers die wantrouwend zijn ten aanzien van de basiselementen van vertrouwen veel tijd en geduld zal kosten omdat de basiswaarden ('dissatisfiers') alleen maar via langdurig 'gebleken gedrag' een positieve bijdrage kan leveren.

3 Data en methode

Wij maken gebruik van gegevens uit het LISS-panel van CentERdata. Het LISS-panel is een longitudinaal opgezet databestand waarmee individuen in de tijd gevolgd kunnen worden. Het LISS-project bevat een aantal kernstudies die met een zekere regelmaat worden uitgevoerd en deze studies kunnen gekoppeld worden aan specifiek uitgevoerde enquêtes binnen het LISS. Voor dit paper maken wij gebruik van de module Politiek en waarden (Wave 12, december 2019-februari 2020, respons 88%) en de module Persoonlijkheid (Wave 11, mei-juni 2019, response 81%) van het LISS naast een studie die voor het NIDI is uitgevoerd in februari 2020 (response 81%). In totaal gaat het om een gecombineerd databestand van 1244 respondenten. Opgemerkt zij dat de vertrouwensvragen over (i) politieke en maatschappelijke instituties en (ii) pensioeninstitutes gepeild zijn op verschillende momenten. Het scheiden in de tijd van het bevragen van de verschillende soorten van vertrouwen – politiek en maatschappelijk, vertrouwen in andere mensen en vertrouwen in pensioeninstitutes – heeft onderzoekstechnisch als voordeel dat men niet de kans loopt op het 'besmetten' van de antwoorden (zogenaamde 'single source bias').

De methode van analyse betreft in eerste instantie een zogenaamde latente klasse-analyse (LKA) (zie verder Vermunt en Magidson 2004). Een LKA is eigenlijk een exploratieve statistische analyse die latente homogene groepen probeert te onderscheiden op basis van gemeten kenmerken. Op basis van een aantal geobserveerde variabelen – in dit geval het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties – kan een achterliggende, niet geobserveerde variabele – in dit geval de klassen in de maatschappij – worden geïdentificeerd. Deze latente variabele geeft aan of er meerdere latente klassen van respondenten met een vergelijkbaar vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties kunnen worden onderscheiden. De latente variabele die het resultaat is van deze analysemethode is een (discrete) variabele met minimaal twee klassen.

In tweede instantie analyseren we met behulp van een ordered logit analyse in welke mate het vertrouwen in de relevante spelers in het pensioenveld wordt beïnvloed door het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties. Daarbij wordt dus de (latente) vertrouwensklasse waartoe men behoort als voorspellende variabele in het model opgenomen. De vraagstelling in dit onderzoek is mede door het karakter van de LKA nadrukkelijk exploratief omdat (1) het gaat om het onderzoeken of er verschillende klassen

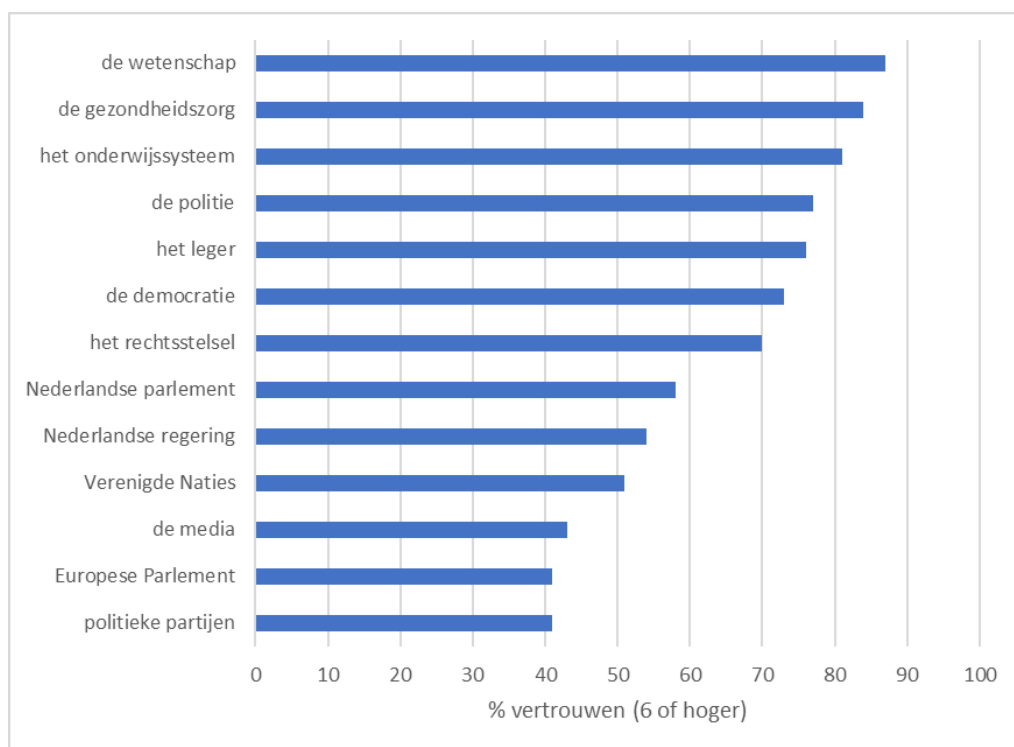
zijn met een bepaalde blik of houding jegens politiek en maatschappij; en (2) de vraag is of verschillende klassen in de samenleving de pensioenuitvoerders op verschillende wijze beoordelen en vertrouwen. Bij deze laatste vraag zullen de onderliggende determinanten van vertrouwen (zie 4.2) aan bod komen.

4 Resultaten

4.1 Latente klassen in vertrouwen in politiek en maatschappij

Om een overzicht te bieden van de mate van vertrouwen die Nederlandse burgers in politieke en maatschappelijke instituties hebben biedt figuur 1 een goed overzicht. In deze figuur is het vertrouwen in verschillende deelinstituties weergegeven op basis van LISS-data die in december 2019-februari 2020 zijn verzameld.

Figuur 1 Gemiddeld vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties, 2020

Bron: LISS (2020). N = 1445. Respondenten is gevraagd om op een 11-puntschaal (van 0 tot 10) hun vertrouwen in instituties uit te drukken. In deze figuur is dit omgezet het percentage mensen dat een 6 of hoger heeft aangegeven per institutie. De vragen waarop deze uitkomsten zijn gebaseerd luidt: "Kunt u op een schaal van 0 tot 10 aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk hebt in elk van de volgende organisaties?"

De figuur laat zien dat vooral instituties, veelal uitvoerende organisaties, die ver van politiek Den Haag staan door de overgrote meerderheid van de bevolking worden vertrouwd. Meer dan 80 procent van de bevolking heeft vertrouwen in de wetenschap, de gezondheidszorg en het onderwijssysteem. Veel minder mensen hebben vertrouwen in de instituties die verbonden zijn met het politieke bedrijf. Slechts iets meer dan de helft van de bevolking geeft aan vertrouwen te hebben in het parlement en regering. Voor politieke partijen ligt dit percentage nog iets lager. In internationaal perspectief is dit vertrouwen in politieke instituties nog relatief hoog; het vertrouwen dat politieke partijen in Nederland genieten (ruim 40 procent) zal menig land binnen de OESO jaloers maken. Het vertrouwen in deze verschillende individuele instituties hangt naar verwachting sterk samen. Om na te gaan of er min of meer homogene groepen zijn waarbinnen dezelfde patronen van vertrouwen bestaan, maken we gebruik van een latente klasse-analyse. Voor de bovenstaande instituties in figuur 1 is latente klasse-analyse uitgevoerd en het resultaat van die analyse is weergegeven in tabel 1.

Tabel 1 Latente klasse-analyse van vertrouwen in politiek en maatschappelijke instituties

Instituties:	Klasse I 'Breed wantrouwen publieke instituties'	Klasse II 'Wantrouwen politiek, vertrouwen uitvoerders'	Klasse III 'Breed vertrouwen publieke instituties'
Nederlandse regering	0,01	0,20	0,94
Nederlands parlement	0,02	0,23	0,99
het rechtsstelsel	0,02	0,59	0,97
de politie	0,07	0,76	0,97
politieke partijen	0,02	0,06	0,77
het Europees Parlement	0,01	0,10	0,73
de Verenigde Naties	0,06	0,31	0,77
de media	0,06	0,30	0,63
het leger	0,12	0,74	0,94
het onderwijs	0,15	0,83	0,97
de gezondheidszorg	0,24	0,87	0,97
de wetenschap	0,32	0,91	0,99
democratie	0,10	0,65	0,97
Verdeling klassen	14%	35%	51%
N			1.445
AIC			15.605,92
BIC			15.822,23

Noot: alle vertrouwensitems op een 11 puntschaal zijn binair gemaakt en vervolgens geanalyseerd (te weten de volgende indeling: 0=0-5; 1=6-10). De drie klassen indeling is tot stand gekomen in vergelijking met een- en tweeklasse-indeling waarbij de modelindicatoren Akaike Information Criterion (AIC) en Bayesian Information Criterion (BIC)-waarden zijn vergeleken: een klasse AIC 21.941,91 en BIC 22.010,49 en twee klassen AIC 16.667,51 en BIC 16.809,96. Een vierklasse-indeling genereerde non-convergentie in de schatting van klassen.

De analyse leverde drie duidelijk verschillende klassen op. De kolompercentages geven weer wat het vertrouwensprofiel is in iedere latente klasse. De eerste klasse noemen we 'breed wantrouwen in maatschappelijke instituties' (klasse I) en deze omvat 14% van de populatie. In deze klasse bestaat weinig vertrouwen in *alle* onderscheiden instituties. Bijvoorbeeld, voor instituties als parlement of het rechtsstelsel heeft slechts 2 procent vertrouwen. Binnen deze groep bestaat enkel enig vertrouwen in de wetenschap (32% heeft vertrouwen in de wetenschap) en de gezondheidszorg (24% in deze groep heeft vertrouwen in de gezondheidszorg).

De tweede klasse omvat 35% van de populatie. Deze klasse hebben we aangegeven met de titel 'Wantrouwen politiek, vertrouwen uitvoerders'. Deze klasse wordt gekenmerkt door een breed vertrouwen in uitvoerende instituties, zoals de wetenschap (91%), onderwijs (83%) en gezondheidszorg (87%), maar zodra men de blik wendt naar de wetgevende (parlement), de uitvoerende macht (regering) en de media dan is het vertrouwen laag. Vooral het vertrouwen in politieke partijen is met 6 procent erg laag. Binnen deze klasse bestaat daarentegen wel vertrouwen in de machten die 'law and order' moeten bewaken: de rechterlijke macht, rechters, de politie en het leger.

Tot slot is er een derde klasse onderscheiden, getiteld 'Breed vertrouwen publieke instituties'. Deze klasse, die ruim de helft van de populatie omvat, kenmerkt zich door een breed basisvertrouwen in de publieke instituties, waarbij alleen het vertrouwen in de media wat lager is dan de andere instituties: 63% van deze klasse heeft hier vertrouwen in.

4.2 Vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties en vertrouwen in pensioeninstituties

De kernvraag is uiteraard in welke mate het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties doorwerkt in het vertrouwen in pensioenfondsen en die andere grote speler in het pensioenveld, de verzekeringsmaatschappijen. Om deze vraag te beantwoorden is bezien hoe de drie vertrouwensklassen die zijn afgeleid in de voorgaande paragraaf samenhangen met het vertrouwen in pensioenfondsen en aanpalende spelers in de pensioensector.

Grote verschillen tussen de drie onderscheiden klassen van vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties zien we als achterliggende determinanten van vertrouwen in pensioeninstituties. We hebben daarnaast respondenten gevraagd om pensioenfondsen en verzekeraars te beoordelen op een aantal kenmerken die volgens economisch psychologen (Gärling et al. 2015; Van Raaij 2016; Colquitt et al. 2007) de kern vormen van het vertrouwen dat klanten hebben in organisaties. In tabel 2 zijn deze vier zelf-gerapporteerde kernwaarden gepresenteerd die de vier basiswaarden van vertrouwen vormen (zie paragraaf 2.2): stabiliteit, eerlijkheid, deskundigheid en het klantenbelang. En ook hier zien we een duidelijke rangschikking in het typeren van pensioenfondsen: mensen met breed wantrouwen in maatschappelijke instituties (klasse I) kenmerken pensioenfondsen overwegend als instabiel, oneerlijk, ondeskundig en het vooropstellen van eigen belang. Het omgekeerde kan men aantreffen bij de groep met breed *vertrouwen* (klasse III): zij zien

pensioenfondsen overwegend als eerlijk en deskundig. Over de stabiliteit en het klantenbelang is deze groep enigszins verdeeld: een kwart ziet pensioenfondsen als instabiel en een derde als stabiel. En ten aanzien van het klantenbelang, ziet 29 procent van deze groep dat het eigen belang voorop staat, terwijl maar 27 procent ziet dat het klantenbelang telt.

Tabel 2 Typering van pensioenfondsen en verzekeraars in zake pensioenbeheer, naar klassen^a, 2020

Hoe mensen pensioeninstituties zien				
<i>Stabiliteit</i>	Instabiel	Neutraal	Stabiel	Totaal
Pensioenfondsen				
Klasse I	49	40	11	100
Klasse II	38	40	22	100
Klasse III	26	40	34	100
Verzekeraars				
Klasse I	40	45	15	100
Klasse II	26	48	26	100
Klasse III	15	46	39	100
<i>Eerlijkheid</i>	Oneerlijk	Neutraal	Eerlijk	Totaal
Pensioenfondsen				
Klasse I	43	49	8	100
Klasse II	32	42	26	100
Klasse III	16	45	39	100
Verzekeraars				
Klasse I	51	41	8	100
Klasse II	44	39	17	100
Klasse III	28	50	22	100
<i>Deskundigheid</i>	Ondeskundig	Neutraal	Deskundig	Totaal
Pensioenfondsen				
Klasse I	35	51	14	100
Klasse II	21	47	32	100
Klasse III	9	43	48	100
Verzekeraars				
Klasse I	25	57	18	100
Klasse II	19	51	30	100
Klasse III	9	44	47	100
<i>Belang klant</i>	Eigen belang	Neutraal	Belang klant	Totaal
Pensioenfondsen				
Klasse I	51	40	9	100
Klasse II	44	41	15	100
Klasse III	29	44	27	100
Verzekeraars				
Klasse I	61	31	8	100
Klasse II	64	24	12	100
Klasse III	53	30	17	100

Bron: LISS (2020).

(a) Klasse I = 'Breed wantrouwen publieke instituties'; Klasse II = 'Wantrouwen politiek, vertrouwen uitvoerders'; en Klasse III = 'Breed vertrouwen publieke instituties'. De oordelen over pensioenfondsen en -verzekeraars zijn gebaseerd op basis van de vraag hoe respondenten deze zouden typeren, waarbij men 5-punts antwoordcategorieën had met als uitersten (1) instabiel-stabiel; (2) Oneerlijk- eerlijk; (3) Ondeskundig-deskundig; (4) Gericht op eigen belang – belang van de klant.

Dezelfde kernwaarden zijn ook voor de verzekeraars in kaart gebracht en deze komen *grosso modo* overeen met die van pensioenfondsen, hoewel op bepaalde punten mensen toch wel enige verschillen waarnemen. Verzekeraars worden als iets meer stabiel gezien, maar ook veel oneerlijker dan pensioenfondsen, hetgeen wellicht samenhangt met de perceptie dat verzekeraars gezien worden als partijen die veel meer hun eigen belang nastreven dan pensioenfondsen.

Hoe sterk deze percepties doorwerken in het vertrouwen in pensioenfondsen en verzekeraars toont tabel 3. Het algemene vertrouwen in beide partijen is gemeten aan de hand van de vraag in welke mate men vertrouwen heeft in pensioenfondsen, c.q. verzekeraars in het bieden van een goed pensioen, waarbij met de keuze had uit vijf antwoordcategorieën, variërend van (1) geen vertrouwen tot (5) veel vertrouwen.

Tabel 3 Verklaring vertrouwen in pensioenfondsen en verzekeraars, hiërarchische regressieanalyses

	Pensioenfondsen		Verzekeraars	
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Vertrouwen in mensen	0,15** (0,04)	0,10** (0,03)	0,07** (0,03)	0,05 (0,03)
Oordeel over pensioenfondsen				
Stabiliteit	-	0,68** (0,08)	-	0,36** (0,08)
Eerlijkheid	-	0,81** (0,09)	-	0,81** (0,09)
Deskundigheid	-	0,40** (0,09)	-	0,02 (0,08)
Belang klant	-	0,20** (0,07)	-	0,44** (0,06)
Vertrouwensklassen (Breed wantrouwen (I) = 0)				
Politiek wantrouwen (II)	0,63** (0,16)	0,18 (0,17)	0,45** (0,16)	0,22 (0,17)
Breed vertrouwen (III)	1,36** (0,16)	0,68** (0,17)	1,20** (0,16)	0,68** (0,17)
Controle factoren ^a	Ja	Ja	Ja	Ja
Pseudo R ²	0,05	0,23	0,03	0,15
N =	1284	1284	1284	1284

(a) Gecontroleerd voor leeftijd, geslacht en opleiding. Geschat met ordered logit; significantie is aangegeven met * p < 0,05; ** p < 0,01. Zie voor overzicht van de beschrijvende statistieken van deze variabelen bijlage A1.

Tabel 3 bevat uitkomsten van de twee hiërarchische, stapsgewijze regressieanalyses voor zowel het vertrouwen in pensioenfondsen als verzekeraars. Model 1 neemt als

voorspellende variabelen het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties (middels de klassenvariabele), alsmede het sociaal vertrouwen in mensen ('generalized trust') op. In model 2 zijn ook de oordelen over de vier eigenschappen die men aan pensioenfondsen toedicht als verklarende variabelen opgenomen. Modellen 3 en 4 herhalen deze analyse voor de verzekeringsmaatschappijen in de pensioensector. Model 1 laat zien dat sociaal vertrouwen ('generalized trust') van groot belang is om vertrouwen in pensioeninstituties te verklaren: hoe lager het sociaal vertrouwen, des te lager het vertrouwen in pensioenfondsen, hetgeen een bevestiging is van de analyse van Van der Cruisen et al. (2021). Ook het politieke en maatschappelijk vertrouwen (ingedeeld in de drie klassen) is belangrijk: naarmate men meer vertrouwen heeft in maatschappelijke instituties heeft men ook meer vertrouwen in pensioenfondsen. In model 2 hebben we model 1 uitgebreid met de vier onderliggende karaktertrekken van pensioenfondsen. Door de opname van deze variabelen worden de coëfficiënten van de vertrouwensvariabelen kleiner, hetgeen een indicatie is dat de vier variabelen voor een deel de effecten van het vertrouwen in mensen en de institutionele vertrouwensklassen verdisconteren.²

Het belangrijkste inzicht is dat de gemiddelde burger stabiliteit en eerlijkheid als belangrijke karaktertrekken ziet, terwijl deskundigheid en het belang van de klant weliswaar een positieve invloed hebben op het vertrouwen in pensioeninstituties, maar ook minder belangrijk worden gevonden dan stabiliteit en eerlijkheid. Indien we ons richten op de verschillende vertrouwensklassen in politiek en maatschappij bezien, dan is het opvallend dat de groep met een breed vertrouwen (klasse III) een significant effect heeft op het vertrouwen in pensioenfondsen. Dit geeft ook de meerwaarde van de onderliggende latente klasse-analyse aan: deze analyse vangt een aspect dat andere, pensioenspecifieke variabelen niet meten. Deze analyse is op identieke wijze herhaald voor de verzekeraars (model 3 en 4) en het meest opvallende in deze analyse is dat deskundigheid niet als een belangrijke eigenschap wordt beschouwd die het vertrouwensoordeel van respondenten beïnvloedt.

De laatste vraag is of de bovenstaande inzichten uniform gelden voor alle drie institutionele vertrouwensklassen. Het is denkbaar dat mensen met een breed *wantrouwen* in maatschappelijke en politieke instituties aspecten van pensioenbeheerders anders wegen dan mensen met een breed *vertrouwen* in politieke en maatschappelijke instituties. Tabel 4a bevat een subgroep-analyse voor de pensioenfondsen die opvallende verschillen tussen klassen laat zien.

² Een check op multicollineariteit door middel van het beoordelen van de 'variable inflation factor' (vif) laat zien dat hiervan geen sprake is.

Tabel 4a Determinanten van vertrouwen in pensioenfondsen, naar klassen van vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties

	Vertrouwen in pensioenfondsen:		
	Klasse I Breed wantrouwen	Klasse II politiek wantrouwen	Klasse III breed vertrouwen
Oordeel over pensioenfondsen			
Stabiliteit	0,27 (0,21)	0,70** (0,13)	0,78** (0,11)
Eerlijkheid	1,57** (0,33)	0,82** (0,16)	0,73** (0,13)
Deskundigheid	0,74** (0,24)	0,41** (0,14)	0,27* (0,13)
Belang klant	-0,44 (0,24)	0,12 (0,12)	0,35** (0,10)
Controlefactoren ^a	Ja	Ja	Ja
Pseudo R ²	0,25	0,21	0,19
N =	183	446	655

(a) Geanalyseerd met ordered logit regressie, gecontroleerd voor vertrouwen in mensen, leeftijd, geslacht en opleiding; significantie is aangegeven met * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Voor de groep die een breed wantrouwen koestert richting politieke en maatschappelijke instituties blijkt vooral eerlijkheid en (in mindere) mate deskundigheid relevant. Daarmee wijkt deze groep sterk af van de andere twee groepen, voor wie vooral het beeld van stabiliteit bijdraagt aan het vertrouwen. Deskundigheid is ook statistisch significant, maar in verhouding tot de stabiliteit en eerlijkheid mindervan belang. Het belang van de klant is alleen van belang bij de groep die breed vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties heeft. Deze verschillen tussen klassen zijn van groot belang, omdat het aangeeft dat verschillende klassen in de maatschappij verschillende waarden belangrijk vinden en blijkbaar is eerlijkheid een zeer belangrijke waarde voor groepen die geen vertrouwen hebben in publieke instanties. Het feit dat deskundigheid ook een belangrijke waarde is valt ook goed te begrijpen in het licht van de vertrouwensliteratuur. Voor wie al weinig vertrouwen heeft in de medemens is het uit handen geven van je pensioenfinanciering aan een pensioenfonds - in de ogen van deze klasse - een riskante zaak. Die onzekerheid over hoe een pensioenfonds met het pensioenvermogen omgaat kan ten dele worden gecompenseerd in de ogen van respondenten door meer waarde toe te kennen aan de deskundigheid van pensioenfondsen.

Tabel 4b Determinanten van vertrouwen in verzekeraars, naar klassen van vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituten

	Vertrouwen in verzekeraars:		
	Klasse I Breed wantrouwen	Klasse II politiek wantrouwen	Klasse III breed vertrouwen
Oordeel over verzekeraars			
Stabiliteit	0,22 (0,21)	0,35** (0,13)	0,45** (0,12)
Eerlijkheid	1,41** (0,26)	0,44** (0,14)	0,97** (0,13)
Deskundigheid	-0,13 (0,22)	0,11 (0,14)	-0,01 (0,12)
Belang klant	0,53** (0,18)	0,50** (0,11)	0,39** (0,08)
Controlefactoren ^a	ja	ja	Ja
Pseudo R ²	0,27	0,10	0,13
N =	183	446	655

(a) Geanalyseerd met ordered logit regressie, gecontroleerd voor vertrouwen in mensen, leeftijd, geslacht en opleiding; significantie is aangegeven met * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Tabel 4b bevat een subgroepanalyse voor de verzekeraars. Deze analyse toont, net als in tabel 4a, opvallende verschillen tussen klassen, maar ook verschillen in relatie tot pensioenfondsen. Voor verzekeraars gelden eerlijkheid en klantbelang als belangrijke eigenschappen, vooral bij de klasse die een breed wantrouwen (klasse I) aan de dag legt. Het feit dat deskundigheid geen rol van betekenis speelt zou wellicht er mee te maken kunnen hebben dat verzekeraars in het beeld van burgers functioneren als volwaardige bedrijven die zich staande moet houden in de markt en om zich staande te kunnen houden is deskundigheid wellicht een vanzelfsprekendheid. Pensioenfondsen kennen veelal de vorm van een stichting en het bestuur van die stichting heeft als taak om de afgesproken pensioenregeling te aanvaarden en uit te voeren en in de uitvoering daarvan dient men de belangen van alle belanghebbenden (werkgevers, deelnemers, gewezen deelnemers, pensioengerechtigden) af te wegen. De verstrengeling van belangen en de uitgebreide governance maakt pensioenfondsen in de aard complexer dan verzekeraars. Wellicht dat het beleid meer politiek getint is dan dat van een verzekeraar omdat een pensioenfonds door hun stakeholders directer moet nadenken over rechtvaardigheid en solidariteit en het afleggen van verantwoording. Stabiliteit en eerlijkheid zijn kortom belangrijke eigenschappen van een pensioenbeheerder.

5 Conclusies en discussie

Het vertrouwen dat burgers in pensioenfondsen hebben valt niet los te zien van het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituten. Dat is de belangrijkste conclusie van deze studie rond het vertrouwen in pensioeninstituten. Op basis van een statistische analyse zijn drie latente klasse vast te stellen die het vertrouwen in politiek en samenleving

samenvatten: een kleine klasse (14%) die gekenmerkt wordt door een breed wantrouwen in maatschappelijke instituties; een grotere klasse (35%) die weliswaar vertrouwen heeft in instituties die publieke taken uitvoeren, maar weinig vertrouwen heeft in de politieke instituties; en tot slot is er een grote klasse (51%) die een breed vertrouwen heeft in zowel de politieke als de uitvoerende instituties. Die driedeling speelt een belangrijke rol in het hebben van vertrouwen in pensioeninstituties. Nadere analyse van hoe respondenten pensioenfondsen en verzekeraars typeren laat zien dat de groep die een breed wantrouwen richting politiek en samenleving tentoonspreidt, in het beoordelen van pensioenfondsen, factoren als eerlijkheid en deskundigheid heel zwaar laat meetellen in het geven of onthouden van vertrouwen, terwijl in de klasse met 'breed vertrouwen publieke instituties' de eigenschappen stabiliteit en eerlijkheid in gelijke mate doorwerken in het vertrouwen dat men geeft aan pensioenfondsen. Ook voor verzekeraars zien we duidelijke verschillen in waardering in termen van vertrouwen.

De implicaties van deze bevindingen zijn enerzijds eenvoudig, maar wie er dieper over nadenkt ook complex en tot op zeker hoogte speculatief.

De eenvoudigste implicatie is dat men zich niet moet blindstaren op gemiddelde vertrouwenscijfers. Het SCP (2020, p. 14) toont bijvoorbeeld mooie gestaag stijgende cijfers over het gemiddelde vertrouwen in politiek en samenleving. De analyse in deze studie laten een belangrijke diversiteit zien, wanneer het vertrouwen in instituties in onderlinge samenhang wordt geanalyseerd.

Een andere implicatie is dat in het benaderen van burgers over pensioen we te maken hebben met verschillende groepen die met verschillende visies of houdingen in het dagelijks leven staan en daarom mogelijk ook verschillend benaderd moeten worden wil men ze betrekken bij - en informeren over - pensioen. Voor sommigen zal bijvoorbeeld wantrouwen vooral te maken hebben met hun visie op de stabiliteit van de pensioenfondsen. Hun inschatting dat de wereldeconomie instabiel is kan zich dan vertalen in een gebrek aan vertrouwen in de toekomstige pensioenen. Voor anderen kan wantrouwen vooral gevoed worden door emotionele overwegingen; bijvoorbeeld het idee dat men oneerlijk behandeld wordt. Ons onderzoek doet vermoeden dat groepen met een laag vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties dit soort meer emotionele overwegingen zwaarder laten meetellen dan een factor als stabiliteit.

De meer complexe implicaties betreffen de stuurbaarheid van vertrouwen. In pensioendiscussies worden nog wel eens tekentafelvoorstellen gedaan die leiden tot het herstel van vertrouwen bij de burger. Zo kan men wel eens beluisteren dat maatwerk, meer keuzevrijheid of het sterk afgrenzen van eigendomsrechten het herstel van vertrouwen in pensioenfondsen kan bewerkstelligen. Deze zienswijze staat ver af van de praktijk en welbeschouwd kan men afvragen of dit soort aanbevelingen het vertrouwen niet per saldo verkleint in plaats van vergroot. Wie eigendoms grenzen expliciet maakt (bijvoorbeeld individueel pensioenvermogen), bevredigt immers de wensen van de wantrouwende mens en verandert wellicht de vertrouwende mens in een wantrouwende burger. Wij laten

bovendien zien dat het vertrouwen in pensioeninstitutes samenhangt met vertrouwen in politiek en samenleving en ook hoe het samengaat met sociaal vertrouwen – het vertrouwen in andere mensen. Het vertrouwen dat pensioeninstitutes genieten of ontberen is daarmee verbonden met de Nederlandse cultuur.

Pensioenfondsbestuurders staan voor een zware taak nu het pensioenstelsel fors wordt herzien en er niet meer gesproken wordt over zekerheden of garanties. In een Hoofdpijnennotitie over het nieuwe pensioenakkoord (Rijksoverheid 2020) wordt gesproken van een duurzaam en houdbaar pensioenstelsel dat “eerder perspectief biedt op een koopkrachtig pensioen, wat ook betekent dat het pensioen directer meebeweegt met de ontwikkeling van de economie.” (p.8) Op voorhand lijkt dit een recept voor een vertrouwensbreuk met de Nederlandse pensioendeelnemer. Niemand houdt van onzekerheid als het om pensioen gaan, dus ook niet de Nederlandse pensioendeelnemer: hoe onzekerder het pensioen aanvoelt hoe lager het vertrouwen in het eigen pensioenfonds. Vertrekkend APG-voorzitter Van Olphen benoemde onlangs nog als “fundamentele bedreiging” van het pensioenstelsel het wegvallen van vertrouwen van deelnemers.

“Die [deelnemers] lezen in de kranten dat we zagezegd het beste stelsel ter wereld hebben, maar ze vertrouwen het eigenlijk niet echt. Hoe kunnen deelnemers ervan uitgaan dat ze bij het overhevelen van het pensioenvermogen naar het nieuwe contract een fair aandeel krijgen? Dat dat op een transparante en heldere manier gebeurt? En dat zij vervolgens geholpen worden bij het dragen van die onzekerheid, een onzekerheid waar die deelnemers niet om gevraagd hebben.” (Telegraaf, 19 december 2020).

Stabiliteit en eerlijkheid zijn belangrijke waarden om vertrouwen te geven aan pensioenbeheerders, zo wijst onze studie uit. In het licht van de overgang naar het nieuwe pensioenstelsel waarin onzekerheid van pensioenuitkomsten prominenter zal zijn zal het vertrouwen wel eens een structurele daling kunnen meemaken. De berekeningen (zie Pensioenfederatie, 2020) die tot nu toe gemaakt zijn suggereren dat de onzekerheid in pensioenuitkomsten dragelijk zijn en overeenkomen met de geest van het pensioenakkoord: verliezen in pensioenuitkering, wanneer er gekort moet worden, zijn beperkter dan de toenames van uitkeringen wanneer het economisch tij meezit. Het blijft echter een open vraag hoe pensioendeelnemers na de transitie het nieuwe stelsel met onzekerheid zullen waarderen. De lakmoesproef vormt de eerste periode waarin het economische tij tegenzit en pensioenen neerwaarts worden bijgesteld. Pas dan zal blijken hoe sterk het vertrouwen in pensioenfondsen is.

Literatuur

- Agnew, J.R., L.R. Szykman, S.P. Utkus en J.A. Young, 2012, Trust, plan knowledge and 401 (k) savings behavior, *Journal of Pension Economics & Finance*, vol. 11(1): 1-20.
- Bjørnskov, C. en P.G. Méon, 2013, Is trust the missing root of institutions, education, and development? *Public Choice*, vol. 157(3-4): 641-669.
- Colquitt, J.A., Scott, B.A. en J.A. LePine, 2007, Trust, trustworthiness, and trust propensity: A meta-analytic test of their unique relationships with risk taking and job performance. *Journal of Applied Psychology*, vol. 92(4): 909-???.
- Cruisen, C. van der, J. de Haan en D.J. Jansen, 2016, Trust and financial crisis experiences, *Social Indicators Research*, vol. 127(2): 577-600.
- Cruisen, C. van der, J. de Haan en R. Roerink, 2020, Trust in financial institutions: A survey, Working Paper 693, DNB, Amsterdam.
- Cruisen, C. van der, de Haan, J. en R. Roerink, 2021, Financial knowledge and trust in financial institutions, *Journal of Consumer Affairs*, vol. 55: 680-714.
- Cruisen, C. van der, en N. Jonker, 2019, Pension profile preferences: the influence of trust and expected expenses, *Applied Economics*, vol. 51(12): 1212-1231.
- Dalen, H.P. van, en K. Henkens, 2018a, Do people really want freedom of choice? Assessing preferences of pension holders, *Social Policy & Administration*, vol. 52(7): 1379-1395.
- Dalen, H.P. van, en K. Henkens, 2018b, The making and breaking of trust in pension providers: an empirical study of pension participants, *Geneva Papers on Risk and Insurance-Issues and Practice*, vol. 43(3): 473-491.
- Dalen, H.P. van, K. Henkens en N. Kortleve, 2021, Onzekere pensioenuitkomsten verhogen kans op name 'bedrag ineens', *Economisch Statistische Berichten*, 106, te verschijnen.
- Esterik-Plasmeijer, P. van, en W.F. van Raaij, 2017, Banking system trust, bank trust, and bank loyalty. *International Journal of Bank Marketing*, vol. 35(1): 97-111.
- Fehr, E., 2009, On the economics and biology of trust, *Journal of the European Economic Association*, vol. 7(2-3): 235-266.
- Gärting, T., E. Kirchler, A. Lewis, en F. van Raaij, 2009, 'Psychology, financial decision making and financial crises', *Psychological Science in the Public Interest*, vol. 10(1): 1-47.
- Glaeser, E.L., D.I. Laibson, J.A. Scheinkman en C.L. Soutter, 2000, Measuring trust. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 115(3): 811-846.
- Grayson, K., D. Johnson en D.F.R. Chen, 2008, Is firm trust essential in a trusted environment? How trust in the business context influences customers, *Journal of Marketing Research*, vol. 45(2): 241-256.
- La Porta, R., F. Lopez-de-Silanes, A. Shleifer en R.W. Vishny, 1997, Trust in large organizations, *American Economic Review*, 333-338.
- Mayer, R. C., Davis, J. H. en F.D. Schoorman, 1995, 'An integrative model of organizational trust', *Academy of Management Review*, vol. 20(3): 709-734.
- Pensioenfederatie, 2020, Werkgroep Financieel, Pensioenfederatie, Den Haag 19 juni 2020.
- Pirson, M. en D. Malhotra, 2008, 'Unconventional Insights for Managing Stakeholder Trust', *MIT Sloan Management Review*, vol. 49(4): 43-50.
- Raaij, W.F. van, 2009, Hoe krijgt de financiële sector het vertrouwen weer terug? *Me Judice*, 14 mei 2009.
- Raaij, W.F. van. 2016, *Understanding consumer financial behavior: Money management in an age of financial illiteracy*, Springer, New York.
- Rijksoverheid, 2020, *Hoofddijnennotitie uitwerking Pensioenakkoord*, 20 juni 2020, Den Haag.
- Sapienza, P., A. Toldra-Simats, en L. Zingales, 2013, Understanding trust. *Economic Journal*, vol. 123(573): 1313-1332.

70 Hoe vertrouwen in politiek en maatschappij doorwerkt in vertrouwen in pensioeninstuties

Sociaal Cultureel Planbureau, 2020, *Burgerperspectieven 2020*, SCP, Den Haag.
 Tamerus, J. en C. van Dedem (red.), 2020, *Waar toe zijn pensioenfondsen op aarde?*, Wolters Kluwer, Deventer.
 Vermunt, J. K. en J. Magidson, 2004, Latent class analysis, *The Sage encyclopedia of social sciences research methods*, vol. 2:549-553.

Tabel A1 Beschrijvende statistieken van de kernvariabelen in de analyses

	Gemiddelde/ percentage	s.d.	min	max
Vertrouwen in:				
Pensioenfondsen ^a	3,15	1,03	1	5
Verzekeraars ^a	2,66	0,98	1	5
Typering pensioenfondsen				
Stabiliteit	2,87	1,00	1	5
Eerlijkheid	3,00	0,97	1	5
Deskundigheid	3,22	0,90	1	5
Klantenbelang	2,72	1,00	1	5
Typering verzekeraars				
Stabiliteit	3,06	0,91	1	5
Eerlijkheid	2,73	0,89	1	5
Deskundigheid	3,22	0,85	1	5
Klantenbelang	2,36	1,04	1	5
Vertrouwen in mensen	6,01	2,16	0	10
Leeftijd (in jaren)	54,54	17,81	16	96
Geslacht (vrouw)	52,0%			
Opleidingsklasse				
Laag	29,0%			
Midden	32,2%			
Hoog	38,8%			
Vertrouwensklassen in politiek en maatschappij				
Breed wantrouwen	14,3%			
Gemengd vertrouwen	34,7%			
Breed vertrouwen	51,0%			

N = 1284. Vertrouwen in pensioenfondsen/verzekeraars is gebaseerd op een vijf puntsschaal: (1) geen vertrouwen; (2) weinig vertrouwen; (3) neutraal; (4) enig vertrouwen; (5) veel vertrouwen.